

Araştırma Makalesi/ Research Article

İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkanın Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Funda Selçuk Şirin*

(ORCID: 0000-0002-1548-7646)

Makale Gönderim Tarihi
25.10.2021

Makale Kabul Tarihi
08.12.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Selçuk Şirin, F., "İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkanın Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021): 197-245.

APA: Selçuk Şirin, F. (2021). İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkanın Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6 (Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı), Aralık 2021, 197-245.

Öz

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk demokrasi tarihi Sosyal Bilimcilerin daima dikkatini çekmiştir. Tarihçiler uzun tarihsel süreçte saltanattan demokrasiye doğru evrilişte nelerin değiştiği ve nelerin sabit kaldığını anlamaya çalışmışlardır. Türk demokrasi tarihinde üzerine en çok çalışılan deneyimlerden birisi şüphesiz Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Tarih yazımında genç Cumhuriyetin erken döneminde tek parti yönetimine karşı çok partili hayata geçişin ikinci denemesi olarak nitelendirilirken SCF diğer taraftan Atatürk-İsmet (İnönü)Paşa arasındaki gerilimin Atatürk lehine sonuçlanması için atılan öznel bir teşebbüs olarak değerlendirilirken küresel dünyanın bir parçası olan

---

* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, funda.sirin@kocaeli.edu.tr.
Assoc. Prof. Dr., Kocaeli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

Türkiye'nin 1929 ekonomik buhranına karşı verdiği bir tepki olarak da analiz edilmiştir.

Bir muhalefet partisi olarak kurulan SCF, 99 günlük kısa ömrüne rağmen Türk siyasal hayatında derin bir tesir yaratmıştır. Parti, yoğun bir kitle desteği görmüş ve iktidarı zorlamıştır. Hatta bu etki nedeniyle bir SCF hareketinden dahi bahsedilebilir. SCF deneyimi tarihyazımında sadece dönem anlatıları, dönem basını ve Türk arşiv belgelerine dayanarak yazılmıştır. Oysa SCF'yi kuruluşundan itibaren adım adım takip eden İngiliz elçilik raporları gözden kaçmıştır. Biz bu çalışmamızda SCF'nin kuruluşu ve sonrasında yaşanan gelişmeleri ve SCF tarihyazımındaki farklı söylem ve paradigmaları söz konusu İngiliz belgeleri ile karşılaştırarak paralellik ve karşıtlık üzerinden SCF tarihyazımına katkı sağlamayı amaçlıyoruz.

Anahtar Kelimeler: SCF, İngiliz Elçilik Raporları, Atatürk, İsmet İnönü, Fethi Okyar

The Establishment of Free Republican Party and the Following Developments According to the British Embassy Reports

Abstract

Under the influence of the economic crisis affecting the whole world in the 1930s, Turkey developed a range of solutions to mitigate the effects of the crisis. The Free Republican Party, which was established in August 1930 and closed in the same year, was actually one of the measures against the crisis. The Free Republican Party was established by Atatürk, and was also closed by him as the political power. In the days when there was an external pressure on the authoritarian appearance of the young republic, the party was established with the aim of changing this situation. There were also reasons for the establishment of the Free Republican Party except these two conditions. Searching for new sources for the economy, and meeting the credit need of Turkey which could not especially ensure the foreign trade balance were also effective external factors. There is no doubt that one of the most effective reasons for the establishment of the party was to prevent the growing dissatisfaction of the economic crisis after the Progressive Republican Party experience and to prevent this situation from turning into an oppositional movement.

Established as a guided opposition party, the Free Republican Party created a profound influence on Turkish political life, despite its short 99-day life span. The party was intensely supported by the masses of and pushed for the power. It may even be mentioned by a Free Republican Party movement

because of this influence. The establishment of the Free Republican Party and subsequent developments will be evaluated in the light of British archive documents in our work. The information and interpretations obtained from the documents will be compared with the existing literature on the Free Republican Party. Especially embassy officials followed the establishment of the Free Republican Party and the subsequent developments with interest and prepared detailed reports. The evaluations of the British authorities will contribute to the literature on the Free Republican Party by setting out new and different points of view about the subject.

Keywords: The Free Republican Party, the British Embassy Reports, Atatürk, İsmet İnönü, Fethi Okyar

Giriş

12 Ağustos 1930'da kurulan ve 17 Kasım 1930'da kapanan Serbest Cumhuriyet Fırka, üzerine oldukça geniş bir literatür vardır. Sözünü ettiğimiz literatürde üç farklı yaklaşımla SCF deneyimi incelemiştir. Bunlardan ilki, iktidarın bakış açısının etkisi ile şekillenmiş resmi söylem doğrultusunda yapılmış çalışmalar ikincisi; karşıt bir şekilde muhalefetin bakış açısının şekillendirdiği çalışmalar, son olarak üçüncüsü ise, Immanuel Wallerstein'in Dünya Ekonomik Sistemi¹ yaklaşımı bağlamında yapılan daha yapısal bir analiz ile partinin kuruluşunu ve kapanmasını ele alan çalışmalardır.

Gerek resmi söylemin etkisinde yapılan çalışmalar gerekse muhalif söylemin etkisi ile şekillenen çalışmalar, dönem içinde iktidar ve muhalefet arasındaki meclis tartışmaları, iktidar ve muhalefet yanlısı basındaki değerlendirmeler, bu süreci yaşamış kişilerin ben anlatıları, devlet arşivlerinin resmi yazışmaları esas alınarak yapılmış ve daha çok anlatıya dayanan çalışmalardır. Gerek resmi ve gerekse muhalif söylemin etkisi altında yapılan anlatının partinin neden açıldığı ve neden kapandığı konusunda belirgin bir şekilde karşıt bir yaklaşım içinde oldukları anlaşılmaktadır. SCF'nin siyasi faaliyetlerine devam ettiği yani

---

¹ Immanuel Wallerstein, Modern Dünya Sistemi, I, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2012; Immanuel Wallerstein, Modern Dünya Sistemi, II, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2016; Immanuel Wallerstein, Tarihsel Kapitalizm, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul 2016

olayın yaşandığı dönemden başlamak üzere bu iki SCF anlatısı kendini gösterir. Her iki anlatı doğal olarak birbirinden farklıdır.

İktidar cephesinden SCF anlatısı; dönem içindeki meclis tartışmalarında, CHF Hükümeti yanlısı başta Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet gazeteleri olmak üzere dönem basınında, ders kitaplarında ve anılarda ortaya konuldu. Sonraki çalışmalarda da ana hatlarıyla yerini korudu. Muhalefet cephesinden SCF anlatısı ise, benzer şekilde meclis tartışmalarında, Yarın, Son Posta, Hür Adam gibi muhalif basında ve SCF kurucularının anılarında kendini göstermiştir. Ahmet Ağaoğlu, Süreyya İlmen, geç bir tarihte yayınlanmış olmakla birlikte Fethi Okyar gibi SCF kurucularının anıları bu bağlamda önemlidir. Bu çalışmalarda ortaya konulan değerlendirmeler sonraki çalışmalarda da yerini korudu.

Resmi anlatıda SCF'nin kuruluşu ağırlıklı olarak iki temel yaklaşım çerçevesinde ele alınır. Bunlardan ilki; SCF'nin kendiliğinden ve iktidarın herhangi bir şekilde teşvik ve himayesi olmadan gelişen bir hareket olarak ortaya çıktığıdır. Diğer yaklaşım ise, SCF'nin Atatürk'ün demokrasi konusundaki samimiyeti ve arzusunun bir göstergesi olarak çok partili siyasal yaşama geçiş denemesi olarak kurulduğudur. SCF, mevcut hükümetin başta ekonomik konular olmak üzere pek çok konuda denetimini de sağlayacaktır. Ahmet Hamdi Başar², Falih Rıfki Atay³, Hilmi Uran⁴, Yakup Kadri Karaosmanoğlu⁵, Zekeriya Sertel⁶ ve Hasan Rıza Soyak⁷ gibi isimlerin ben anlatıları yanında, Asım Us'un Günlükleri⁸

² Ahmet Hamdi Başar, Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1981, s.10-22.

³ Falih Rıfki Atay, Çankaya Atatürk Devri Hatıraları, Dünya Yayınları, II. Cilt, İstanbul 1961, s. 432-439

⁴ Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara 1959, s.213-214.

⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Politikada 45 Yıl, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s.115-133.

⁶ Zekeriya Sertel Hatırladıklarım, Yayıncılık yayınları, İstanbul 1968, s.190-195.

⁷ Hasan Rıza Soyak Atatürk'ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.393-418.

⁸ Asım Us, Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950) İstanbul 1966, s. 13-18; ayrıca bakınız Celal Bayar Arşivinden Serbest Firka Anıları, Haz. Emine Gürsoy Naskali, Doğan Kitap, İstanbul 2015

Kemal Karpat⁹, Fahir Giritliođlu¹⁰, Şevket Süreyya Aydemir¹¹, Mahmut Golođlu¹², Çetin Yetkin¹³, Tevfik Çavdar¹⁴ ve Erik Jan Zürcher'in¹⁵ çalışmalarında bu yaklaşım farklı tonlarda vurgulamış olmasına rağmen aynı anlatı içinde yer alırlar.

Türkiye'de siyasi partiler konusunda ilk akademik çalışmaları yapan ve bu sahada pek çok ismi paltosunda çıkaran aynı zamanda resmi ve muhalif SCF anlatılarını bir arada ele alarak inceleyen Tarık Zafer Tunaya¹⁶ da bazı farklar olmakla birlikte resmi anlatıyı benimseyen grup içinde gösterilmelidir. Tunaya'nın SCF yaklaşımı, resmi tarih yaklaşımını da belirlemiştir. Bu yaklaşıma göre SCF deneyimi, çok partili siyasal yaşama geçilmesi amacıyla gündeme gelmiş bir girişimdir. I. TBBM'deki II. Gurup muhalefetine dair yapmış olduğu çalışmalarla konuya ilişkin resmi yaklaşımı değiştirmiş olan Ahmet Demirel¹⁷ kısa bir şekilde ele aldığı SCF'nin kuruluşu ve kapanışı ile ilgili olarak Tunaya çizgisinde bir yaklaşım sergiler.

SCF tarihi, Walter F. Weiker'in 1973'de yazdığı kitabıyla SCF deneyimini dünya tarih yazımının gündemine de taşınmış oldu. Weiker, modernleşme paradigması çerçevesinde SCF'ye yaklaşmış ve partiyi Türkiye'nin demokratikleşmesi yönünde önemli bir adım olarak

---

⁹ Kemal Karpat, Türk Demokrasi tarihi (Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller), İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s.61-65.

¹⁰ Fahir Giritlioğlu, Türk Siyasi tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii, Cilt: I, Ankara, 1965, s.73-79.

¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, 3. Cilt, Remzi Kitapevi, İstanbul 1965, s.387-400.

¹² Mahmut Golođlu, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Golođlu Yayınları, Ankara 1972, s.276-301.

¹³ Çetin Yetkin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yayınları, İstanbul 1982, s.17-66.

¹⁴ Tevfik Çavdar, Türkiye'de Demokrasi Tarihi (1839-1950), 2. Cilt, İmge Kitapevi, Ankara 1999, s.260-302

¹⁵ Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004; ayrıca bkz. Erik Jan Zürcher, "Atatürk ve Muhalefet: 1924'deki Çok Partili demokrasi", Savaş Devrim ve Uluslaşma Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.260-265.

¹⁶ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952, s.622-630.

¹⁷ Ahmet Demirel Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.107-111.

görmüştür.¹⁸ Bu yaklaşımı ile resmi söyleme ve özellikle de Tunaya'ya yakın bir tutum benimser.

Genç Cumhuriyetin tek partili rejim nedeniyle Batılı devletler karşısında belli bir imaj kaygısı taşımasının da partinin kuruluşunda etkili olduğu değerlendirmesi hem resmi yaklaşımda hem de muhalif yaklaşımda ele alınır. İlmen¹⁹, Okyar²⁰, Atay²¹, Lord Kinross²² Tunaya²³ Tunçay²⁴, Tekeli-İlkin²⁵, Ahmet Demirel²⁶, Hakkı Uyar²⁷, Koçak²⁸ bu noktaya dikkat çeken isimlerdendir.

Muhalif anlatıda ise, resmi anlatıda baskın bir söylem olarak yer bulan Atatürk'ün çok partili yaşama geçiş aşamasında SCF'yi kurduğu yaklaşımı, başta SCF kurucularının ben anlatılarında sonra da bu anlatılara dayalı çalışmalarda reddedilir. SCF yöneticilerinin anılarında yeni partinin Atatürk'ün teşvik, destek ve onayı ile kurdurulmuş olduğu belirgin bir şekilde öne çıkarılır. Hatta Ağaoğlu²⁹ ve Tunaya'nın çalışmaları dışında pek yer verilmeyen Cumhurbaşkanı Atatürk ile Fethi (Okyar) Bey arasındaki mektuplaşma trafiğine dikkat çekilerek SCF'nin kuruluşunda Atatürk'ün desteğinin yanında onayının da alındığı ortaya

¹⁸ Walter F. Weiker, *Political Tutlage and Democracy in Turkey*, Leiden, 1973, s. 117-141; Ayrıca bkz. Walter F. Weiker, "The Free Party 1930", *Political Parties and Democracy in Turkey*, (Edited by Metin Heper and Jacob M. Landau, I. B. Tauris, New York/London, s. 83-98 ve Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey (from Atatürk to the Present Day)* Holmes&Meimer Publishers, New York/London.

¹⁹ Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul 1951, s.36-37.

²⁰ Ali fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul 1987, s.12-20.

²¹ Falih Rifki Atay, "Yeni Fırka Doğarken", *Hakimiyeti Milliye*, 17 Ağustos 1930.

²² Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev: Ayhan Tezel, Sander Yayınları, İstanbul 1980, s.677-678.

²³ Tunaya, a.g.e., s.622-630.

²⁴ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) Tarih Vakfı Yurt yayınları*, İstanbul 1999, s. 280-281.

²⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977, 154-223

²⁶ Demirel, a.g.e.,s. 108.

²⁷ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1998, s.99-115.

²⁸ Koçak, a.g.e., s.624.

²⁹ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s.30-35

konulur. SCF'nin neden kurdurulduğu ise, dönemin muhalif basınınca da sık sık dile getirilen tek parti sistemi içinde denetim imkanının kalmaması, SCF'nin de bu denetimi sağlaması olarak açıklanır. Hükümetteki suiistimallerin ciddi hoşnutsuzluk yaratması, bazı çıkar çevrelerinin CHF yönetimini etkisi altına almış olması gibi durumlar için SCF, Atatürk tarafından bir denetim mekanizması olarak tasarlanmıştır. Ancak Atatürk yeni partinin başarısından rahatsızlık duymaya başlayarak bir süre sonra fikir değiştirmiş, SCF'na verdiği sözleri tutmayarak onu ve yöneticilerini yalnız bırakmıştır. Ahmet Ağaoğlu³⁰, Süreyya İlmen³¹ ve Fethi Okyar'ın³² anılarında partinin kurulmasını sağlayan, destek veren Atatürk, bir süre sonra tavır değiştirerek sözünü tutmamış ve SCF'yi yalnız bırakmış olmakla eleştirilir. SCF'nin kuruluş yönetimi ise, özellikle Ağaoğlu'nun anılarında "yapay" bir girişim olarak değerlendirilir. Bu yaklaşım daha sonra Tunaya tarafında "güdümlü" şeklinde tanımlanacak ve sonraki pek çok çalışmada da SCF için en temel tanımlamalardan biri olarak kullanılacaktır.

SCF'nin kuruluşu bağlamında Cumhurbaşkanı Atatürk ve Başbakan İsmet (İnönü) ilişkisi de muhalif anlatıda öne çıkarılan bir durumdur. Bu yaklaşımda, Atatürk ve İnönü iki ayrı iktidar odağı olarak ele alınırken Atatürk'ün İsmet İnönü'nün güçlenmesinden rahatsız olduğu bunun da iki isim arasındaki temel gerilim nedeni olduğu belirtilir. Bu yaklaşım, Zekeriya Sertel'in anıları³³ ve Mete Tunçay³⁴, Kemal Karpat³⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu ve Osman Okyar³⁶, Erik Jan Zürcher³⁷, Çetin Yetkin³⁸ ve Oğuz Ünal'ın³⁹ çalışmalarında esas alınmıştır. Bu bağlamda Atatürk'ün SCF'yi kurdururken amacının demokrasi olmadığını asıl arzusunun kendi kontrolünde olacak SCF vasıtasıyla Başbakan İsmet İnönü'ye bir alternatif yaratarak gücünü örselemek olduğu belirtilir. İki lider

³⁰ Ağaoğlu, a.g.e., s.99-122.

³¹ İlmen, a.g.e., s.30

³² Okyar, a.g.e., s. 20-40.

³³ Sertel, a.g.e.s.192.

³⁴ Tunçay, a.g.e., s.250.

³⁵ Karpat, a.g.e., s.93.

³⁶ Okyar ve Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 178-182.

³⁷ Zürcher, "Atatürk ve Muhalefet", s.260.

³⁸ Yetkin, a.g.e., s.84.

³⁹ Oğuz Ünal, Türkiye'de Demokrasi'nin Doğuşu, (Tek Parti Yönetiminden Çok Partili rejime Geçiş Süreci), Milliyet Yayınları, İstanbul 1994, s.30-38.

arasındaki gerilime resmi yaklaşım içinde yer alan Şevket Süreyya Aydemir de değinir.⁴⁰

Partinin neden kapatılmış olduğu sorusu da yine iki yaklaşımda farklı şekilde ele alınır. Resmi yaklaşıma göre, SCF kendinden kaynaklan hatalar nedeniyle feshedilmiştir. Bu hataların en vahimi ise, mürteciler, komünistler gibi sakıncalı kesimlerin partiye sızmış olması ve partinin yıkıcı ve olumsuz bir yöne yönelmesidir. Hatta SCF'nin kapanmasından sonra meydana gelen "Menemen Hadise" dahi bazı metinlerde SCF ile bağlantılı bir şekilde ele alınarak partinin bu sakıncalı kesimleri cesaretlendirdiği iddiasında bulunulur. Parti Başkanı Fethi Okyar cumhuriyetçi ve laik, cumhuriyet değerlerine sahip bir fert olsa da parti cumhuriyet ve CHF düşmanı olarak değerlendirilen başta irtica olmak üzere bu sakıncalı kesimler için bir sığınak olmuştur. Bu noktada SCF için, irtica söyleminin kullanılmış olduğu da görülür. Falih Rıfki Atay⁴¹, Hilmi Uran⁴², Yakup Kadri Karaosmanoğlu⁴³, Hasan Rıza Soyak⁴⁴ ve İsmet İnönü'nün anılarında bu yaklaşım kendini göstermektedir. Rejim için tehlikeli hatta düşman olarak görülen kesimlerin partinin sonunu getirmiş olduğu yaklaşımı anılar dışındaki çalışmalarda da karşımıza çıkar. Fahir Giritlioğlu⁴⁵, Şevket Süreyya Aydemir⁴⁶, İlter Turan⁴⁷, Ahmet

---

⁴⁰ Şevket Süreyya Aydemir, Menderesin Dramı, Remzi Kitapevi, İstanbul 1969, s.80-81

⁴¹ Atay, a.g.e., Cilt: I, s. 434-438; ayrıca bkz, Atay, "Çöküntü", Hakimiyeti Milliye, 5 Eylül 1930; Atay, "Tehlike Nerede", Hakimiyeti Milliye, 8 Eylül 1930; Atay, "Uçurum", Hakimiyeti Milliye, 28 Ekim 1930; Atay, "Uçurumun Dibinde", Hakimiyeti Milliye, 11 Kasım 1930. Falih Rıfki Atay'ın olayların yaşandığı dönemde SCF'ye dair değerlendirmeleri için bkz. Funda Selçuk Şirin, İmparatorluktan Cumhuriyete Bir Aydın: Falih Rıfki Atay, Tarihi Kitapevi, İstanbul 2014.

⁴² Uran, a.g.e., s. 215-216.

⁴³ Karaosmanoğlu, a.g.e., s.112-122.

⁴⁴ Soyak, a.g.e., s.412-426.

⁴⁵ Giritlioğlu, a.g.e., s.75-79

⁴⁶ Aydemir, Tek Adam, s. 388-400.

⁴⁷ İlter Turan, Cumhuriyet Tarihimiz (Temeller, Kuruluşlar, Milli Devrimler), Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1969, s.103-105.

Mumcu⁴⁸, Toktamış Ateş⁴⁹ Stanford J, Shaw ve Ezel Kural Shaw⁵⁰ çalışmalarında irticanın yükselişi partinin kapanma sebebi olarak ele alınır. Ancak resmi yaklaşım içinde yer alan Ahmet Hamdi Başar⁵¹, Tunaya⁵² ve Yetkin⁵³ ise irtica suçlamasını pek gerçekçi bulmazlar. Bezer bir yaklaşım Hakkı Uyar⁵⁴ ve Abdülhamit Avşar'ın⁵⁵ çalışmalarında da mevcuttur.

Başta Ağaoğlu'nun anıları⁵⁶ olmak üzere muhalif yaklaşımda ise, partinin kuruluşunda olduğu gibi kapanma kararında da Atatürk'ün belirleyici olduğuna dikkat çekilir. Cumhurbaşkanı'nın SCF'nin yaşamasını istemesi durumunda buna itiraz edilemeyeceğine dikkat çekilir. Bu bağlamda Ağaoğlu, tüm yaşananları bir "komedi"⁵⁷ olarak değerlendirir ve bu komedinin amacının da bir muhalefet partisi kurma fikir ve cesaretinin ortadan kaldırılması olduğunu belirtilir. Muhalif yaklaşımda partinin kapanmasına neden olarak gösterilen diğer bir gerekçe de muhalefetin Atatürk'ün de öngörüsünü aşacak şekilde toplumda karşılık bulmasıdır.⁵⁸ Ordunun SCF'den duyduğu rahatsızlık da kapanmada etkili bir neden olarak öne çıkarılır. Ağaoğlu bu duruma dikkat çekerken Süreyya İlmen ise, Atatürk'ün ordu komutanlarının tarafsız kalmalarını istediğine değinir.⁵⁹ Ordunun Atatürk'ün SCF ile ilgili görüşlerini değiştirmesinde etkili olduğuna resmi anlatının önemli

⁴⁸ Ahmet Mumcu, tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.150-153.

⁴⁹ Toktamış Ateş, Türk Devrim Tarihi, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1980, s.381-389.

⁵⁰ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, E Yayınları, İstanbul 1983, s.453-454.

⁵¹ Başar, a.g.e., s.9-22.

⁵² Tunaya, a.g.e., s.622-635.

⁵³ Yetkin, a.g.e, s.234-240.

⁵⁴ Uyar, a.g.e., s.118-122.

⁵⁵ Abdülhamit Avşar, Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası, Kitapevi Yayınları, İstanbul 1998, s.180-193.

⁵⁶ Ağaoğlu, a.g.e., s. 90-91.

⁵⁷ Ağaoğlu, a.g.e, s.95-96.

⁵⁸ Ağaoğlu, a.g.e., s.46-68; İlmen, a.g.e., s.35-40, Okyar, 108-113, Tunçay, a.g.e., s.256, Zürcher, "Atatürk ve Muhalefet", s.265-266. Muhalif söylemin dışında kalan bazı çalışmalarda da değinilmiştir. Uran, a.g.e, s. 215-216; Aydemir, a.g.e., s. 388; Sertel, a.g.e, s. 194; Timur, a.g.e., s.108-110.

⁵⁹ İlmen, a.g.e., s.69.

metinlerinden biri olan İsmet İnönü'nün⁶⁰ ve Fahrettin Altay'ın anılarında⁶¹ da yer verilir. Resmi söylemin SCF'nin kapanması bağlamında temel neden olarak öne sürdüğü irtica suçlaması ise muhalif yaklaşımda reddedilir. Bu suçlamanın SCF'nin halktan gördüğü ilgi karşısında duyulan rahatsızlık nedeniyle uydurulduğuna dikkat çekilir. Ağaçoğlu, İlmen, Okyar'ın anılarında⁶² olduğu gibi Taner Timur⁶³, Mete Tunçay⁶⁴, Oğuz Ünal⁶⁵ ve Cemil Koçak'ın⁶⁶ çalışmalarında da irtica suçlamasının gerçek durumu yansıtmadığına dikkat çekilir.

Çalışmalarında ağırlıklı olarak Marksist yapısalcı yaklaşımı esas alan Taner Timur'un Türk Devrimi ve Sonrası (1919-1945) başlıklı çalışması SCF'yi sınıfsal boyutu ile ele alan ilk çalışmadır. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in çalışması ise, 1929 dünya ekonomik buhranını merkeze alan bir SCF anlatısıdır. Tekeli ve İlkin, SCF'nin açılması ve kapatılmasını yapısal bir çözümlenme ile Türkiye'nin mevcut sosyo-ekonomik koşullarıyla ilişkilendirerek analiz ederler. SCF'nin kuruluşu ve kapanması bu çerçevede değerlendirilir. Hem Çağlar Keyder⁶⁷ hem de öğrencisi Cem Emrence⁶⁸ küresel süreçleri ve sınıf analizini öne çıkaran dünya sistemi ve Marksist yapısalcı analiz çerçevesinde SCF deneyimini değerlendirirler. SCF tarih yazımına iktidar ve gerekse muhalif söylemin anlatı esasına dayanan tarih yazımı karşısında Marksist yapısalcı yaklaşım rengini verir.

Resmi ve muhalif söylem ve buna dayalı çalışmalarda "İzmir Hadisesi" olayın farklı söylem grupları açısından nasıl ve ne şekilde değerlendirildiğini göstermesi açısından son derece önemlidir. Nitekim "İzmir Hadisesi", hem resmi hem de muhalif yaklaşımda bazı farklarla ele alınmış olmasına rağmen siyasal ortamın sertleşmesi ve partinin

⁶⁰ İnönü, a.g.e., (2. Kitap), s.228.

⁶¹ Fahrettin Altay, 10 Yıl Savaş ve Sonrası, İnsen Yayınları, İstanbul 1970, s.430-433.

⁶² Ağaçoğlu, a.g.e., s.46-68; İlmen, a.g.e., s.35-40, Okyar, 108-113

⁶³ Timur, a.g.e.,s .108-110

⁶⁴ Tunçay, a.g.e., s.249-256.

⁶⁵ Ünal, a.g.e., s. 30-39.

⁶⁶ Cemil Koçak, Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 597-609

⁶⁷ Çağlar Keyder, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993

⁶⁸ Cem Emrence, 99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

sonunu hazırlayan bir gelişme olarak değerlendirilir. İktidar merkezli yazımda bu durum SCF'nin olumsuz ve tehlikeli bir yöne gittiğinin ve toplumun henüz çok partili yaşama geçmeye hazır olmadığını kanıtı olarak gösterilirken⁶⁹, muhalif söylemde ise SCF'nin halktan gördüğü destek ve toplumsal muhalefetin boyutu gerek Atatürk gerekse mevcut hükümeti tedirgin etmiş ve bu tedirginlik partinin kapanmasında önemli bir etkindir.

2006 yılında Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası çalışmasıyla Cemil Koçak, SCF konusunda gerek resmi gerekse muhalif söylemin önemli metinlerini kritik ederek bir arada veren en geniş akademik çalışmayı yayınlamış oldu. Koçak, resmi yaklaşımın aksine SCF'nin kuruluşu noktasında muhalif söyleme yakın bir tutum alır. Ona göre Atatürk'ün SCF'yi kurmaktaki amacı, çok partili siyasal hayata geçmek değil hükümete yönelik bir elitist muhalefet yaratarak kendi lehine siyasi bir güç dengesi yaratmaktır.⁷⁰ Koçak'ın çalışması kitabın başlığında yer aldığı şekliyle ağırlıklı olarak Devlet arşivleri ve dönem anlatıları ve süreli yayınlara dayanan ampirik bir çalışmadır. Koçak'ın çalışması SCF tarihinin kaynakları ve bu kaynakların kritik edilmesi açısından son derece önemlidir. Söz konusu çalışma incelendiğinde SCF ile ilgili Cumhuriyet arşivi belgeleri kullanılarak hazırlandığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Gerek Koçak gerek ise SCF tarihi çalışan araştırmacılar ağırlıklı olarak Türk arşiv kaynakları, dönem anlatıları ve süreli yayınları kullanmışlardır.

Koçak bu durumu şöyle ifade eder. "Metnimde yabancı basından da (fakat ister istemez tesadüfi nitelikte) malzeme kullandım. Siyasi tarihimize ilişkin olarak yalnızca Türk basınından haber ve yorum kullanmak pek çok kez yetersiz kalmaktadır. Örneğin bu metinde SCF'nin yurt dışından nasıl görüldüğüne ilişkin bilgilerimiz, esas olarak bu kaynaklardan derlenmiştir. Kanımca yabancı basın, kaynak olarak daha çok değerlendirilmelidir. Bu sayede yeni bilgilere ulaşmak ve analizlerle karşılaşmak mümkün olacaktır."⁷¹

⁶⁹ İnönü, a.g.e., 2. Kitap, s.274; Uran, a.g.e, s. 215-216; Aydemir, a.g.e., s. 388; Sertel, a.g.e, s. 194; Timur, a.g.e., s.108-110; Ağaçoğlu, a.g.e., s.46-68; İlmen, a.g.e., s.35-40, Okyar, 108-113, Tunçay, a.g.e., s.256, Zürcher, "Atatürk ve Muhalefet", s.265-266.

⁷⁰ Koçak, a.g.e., s.619-680

⁷¹ Koçak, a.g.e., 624.

Türk siyasal hayatında kısa ömürlü olmasına rağmen oldukça önemli yer tutan SCF tarihi ile ilgili İngiliz elçilik raporları kullanılmamıştır. Özellikle bu raporlar SCF tarihinin yazımı açısından zengin malzeme içermektedir. Biz bu çalışmamızda İngiliz elçilik raporlarının mevcut tarihyazımındaki SCF anlatısına nasıl bir katkı sunduğunu ortaya koymayı amaçlıyoruz. Koçak'ın işaret ettiği SCF tarih yazımında eksik kalan alan bu vesile ile doldurulmuş, Türk bakışının dışında yabancı bir gözün SCF deneyimini nasıl ve ne şekilde değerlendirdiği bilgisi SCF tarihyazımının sadece Türk arşiv kaynakları ile sınırlandırılmış anlatısına başka bir arşiv kaynağı desteği ile nasıl bir katkı sağlayacağını bize göstermiş olacak. Biz bu çalışmada gerek anlatı ve gerekse yapısalcı teorik yaklaşımın İngiliz arşiv belgeleri ile doğrulanabilir olup olmadığı yanında bu iki karşıt yaklaşımın ampirik belgelerle uzlaştırıp uzlaştırılmayacağını da anlamak istiyoruz. Yapı-anlatı karşıtlığından çok yapı ile anlatının uzlaştırılmasının mümkün olabileceği yaklaşımıyla yapının aşırı determine edici yanının törpülenirken öte taraftan anlatıda öznenin aşırı kutsallaştırılmasının önüne geçilebileceği yaklaşımının tarihsel olayları anlamada daha etkili bir yöntem olduğunu bu çalışmada ileri sürmekteyiz. SCF 'nin tarihyazımındaki macerası bize yapı ve fail karşıtlığında birini diğerine tercih etmeden bazen yapının özneyi bazı durumlarda öznenin yapıyı belirlediği daha esnek anlayışların hakim olması gerektiği yeni anlatı arayışlarına ihtiyacımız olduğunu göstermektedir.⁷²

İngiliz Elçilik Raporlarında Serbest Cumhuriyet Fırka'nın (SCF) Kuruluşu

Girişte ana hatlarıyla tarih yazımında SCF'nin neden kurulmuş olduğuna dair farklı bakış açılarının ve gerekçelerin öne sürüldüğüne değinmiştik. Buradan hareketle diyebiliriz ki dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik koşulları dikkate alındığında SCF'nin kuruluşuna zemin hazırlayan pek çok etken mevcuttur. Hiç şüphesiz ki partinin kuruluşunun arka planında 1930'lu yılların ekonomik koşullarının ve

⁷² Anlatı-yapı karşıtlığı için bkz Peter Burke, "Olaylar Tarihi ve Anlatının Geri Dönüşü", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılırları*, Derleyen Peter Burke, çev. Turgay Sivrikaya, İslık Yayınları, İstanbul 2020, s.454-455.

sorunlarının etkisi büyüktür. 1920’li yıllardan itibaren özellikle tarımsal ürün fiyatlarının düşüşü ile birlikte başlayan ekonomik kriz, buna bağlı olarak farklı sektörlerde gelişen sorunlar ve bu tablonun 1929’daki Dünya ekonomik buhranı ile daha zor bir evreye girmiş olması dikkate alınması gereken bir durumdur.⁷³ Giriş kısmında belirttiğimiz çalışmalarda partinin kuruluşu gerek resmi ve gerekse muhalif yaklaşım ve gerekse dönemin ekonomik koşullarını dikkate alan yapısalcı perspektif ile yapılan çalışmalarda ortaya konduğundan biz bu konuları tekrar ele almayacağız. İngiliz belgelerinin SCF ile ilgili gelişmeleri nasıl değerlendirdiği ve belgelere yansıyan yaklaşımların SCF tarihyazımına yeni bir açılım getirip getirmeyeceğine odaklanacağız.

SCF’nin kuruluşu ve sonrasında yaşanan gelişmeler İngiltere’nin Türkiye’de bulunan elçilik görevlileri tarafından yakından ve ilgi ile takip edilir. Konu ile ilgili gelişmeler herhangi bir ayrıntı gözden kaçırılmadan günü gününe ve kısa süre içinde Dışişlerine bildirilir. Belli standarda sahip olan elçilik raporları hazırlanırken kişilere, olaylar ve genel olarak sürece dair ayrıntılı bilgi toplanmaya özen gösterilir. Bu bağlamda haber kaynağının çeşitliliğine özellikle dikkat edilir. SCF ile ilgili raporlar,

---

⁷³. Dünya Ekonomik Buhranının dünyada ve Türkiye’de yarattığı etki ile ilgili olarak ayrıca bknz. Charles P. Kindleberger, *Cinnet Panik ve Çöküş Mali Krizler Tarihi*, Çev. Halil Tunalı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.90-91 ve 192-193. Jacques Néré, *1929 Krizi*, Çev. Vamık Toprak, Kalite Matbaası, Ankara 1980; Nazif Kuyucuklu, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını İstanbul, 1985; J.M. Albertini, *Ekonomik Sistemler (Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm)*, Çev.Cafer Unay, Uludağ Üniversitesi yayınları, Bursa 1990; James Forman, Andrew Peck, Hallet Huges ve Ma Yue, “A Monthly Econometric Model of the Transmission of the Great Depression Between the Principal Industrial Economies”, *Economic Modelling*, Volume: 17 (4), December 2000, ss.515-544; Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, y.y. Ankara 1982, s.47-49; Gülten Kazgan, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.41-78; Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Basımevi, Ankara 1996, s. 97, Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt yayınevi, Ankara 1982, s.135; Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.39-73 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010, s. 21; İlhan Tekeli Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Yayınları, Ankara 1977.

Dışişleri Bakanı Arthur Henderson'a⁷⁴ çoğunlukla Alex Helm⁷⁵ ve George Clerk⁷⁶ tarafından gönderilir. Rapor edilen bilgiler, bizzat her iki ismin konu ile alakalı resmi yetkililer, yabancı devlet temsilcileri, milletvekilleri, basın mensupları, kanaat önderleri, rapor edilen konu ile alakası olan kişilerin yakınındaki isimler ve zaman zaman da halkla yapılan görüşmeler sonunda elde edilir. Ayrıca farklı pozisyondaki elçilik görevlilerinin topladıkları bilgi ve gözlemler de raporlara kaynak olur. Bu şekilde hazırlanan raporların sonuna elçilik görevlilerinin gönderiler de eklenerek merkeze gönderilir.

Elçilik görevlileri rapor ettikleri konu ile ilgili bilginin kalitesi noktasında da merkezi haberdar ederler. Kesinliğinden emin olunan bilgi, eğer kaynak resmi bir yetkili ise isimi açıklanarak verilir. Ancak kaynak resmi bir yetkili değil buna rağmen bilginin doğruluğu kuvvetli ise Dışişlerine bunu kanıtlayacak şekilde kullanılan seçici genel ifadelerle bildirilir. SCF ile ilgili raporlarda özellikle dikkat çeken durum “yakın milletvekili arkadaşım” “bir milletvekili arkadaşım” ya da “çok güvendiğim bir kaynaktan” ifadesinin sıkça kullanılmış olmasıdır. Bu ifadeler bilgi resmi bir kaynaktan elde edilmese de doğruluğunun yüksek olduğunu “içeriden bir” kaynaktan elde edildiğini göstermek için özellikle kullanılır. SCF ile ilgili raporlarda gördüğümüz üzere elçilik görevlileri konu ile ilgili anekdotları da atlamadan rapor etmiş bu durum için verilen bilginin ağırlıklı olarak “kulis söylentisine” dayandığı ya da “henüz doğrulatamadığım” ifadesini kullanılarak merkeze göndermişlerdir. Eğer bilgi “doğrulatılmış” veya resmi bir açıklama yapılmış ise durum bir önceki gönderiye referans yapılarak yeniden merkeze rapor edilir.

Times Gazetesi'nin Türkiye muhabirleri de bilgi alışverişlerinde önemli kaynaklar arasındadır. Gazete muhabirleri elçilik görevlileri için bir kaynak olduğu gibi bizzat elçilik görevlileri de gazete için haber kaynağı

⁷⁴ Dönemin Dışişleri Bakanı,.
<https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1934/henderson/biographical/> (Erişim tarihi, 25.06.2019)

⁷⁵<https://www.ukwhoswho.com/view/10.1093/ww/9780199540891.001.0001/ww-9780199540884-e-55094> (04.12.2020)

⁷⁶ 1926-1933 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi ayrıntılı bilgi için bknz. İndra Krishen, An Historical Interpretation of the Correspondence of Sir George Russell Clerk, Political Agent, Ambala and Ludhiana, 1831-1943, Culab Chand Kapur, 1952

olabilmektedir. Özellikle yeni parti ile ilgili haberler ve sürece dair gelişmelerde bu durum oldukça net bir şekilde ortaya çıkar.

SCF'nin kuruluşuna ilişkin gelişmeler basında ve siyasi kulislere konuşulmaya başlandığı andan itibaren düzenli bir şekilde İngiliz elçilik görevlileri tarafından takip edilmiştir.⁷⁷ 10 Ağustos 1930 tarihinde Dışişleri Bakanlığına gönderilen ilk telgrafta; Paris Büyükelçisi olan Fethi Bey'in yeni bir parti kurmak amacıyla görevinden istifa ettiği, kurulması düşünülen partinin "*serbest*" ya da "*liberal*" parti ismini alacağı, Cumhurbaşkanı'nın bazı yakın arkadaşlarının da bu partide yer alacağı bildirilir. Telgrafın devamında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ile Başbakan İsmet İnönü arasında artan anlaşmazlık nedeniyle aslında böylesi bir girişimin sürpriz olmadığı açıklamasına yer verilir. Bu açıklama oldukça önemlidir. Nitekim resmi yaklaşımda pek kabul edilmeyen Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında bir gerginlik ve anlaşmazlık olduğu konusu, raporlarda ise, 1930 tarihinden önceye dayanan bir durum olarak öne çıkarılmış ve yeni parti söylentilerinin bu nedenle şaşırtıcı olmadığı yazılmıştır. Parti programının henüz netleşmediği ancak tekellerin kaldırılması, basın ve ticaret özgürlüğü, yabancı sermayeye karşı makul bir tutum ve Balkan İttifakı fikrine destek konularının öne çıktığı rapor edilir. Önemli bir açıklama da yeni partinin dış politikada mevcut iktidardan daha Batı yanlısı olmasının beklendiğidir. Ayrıca Türkiye'nin mali durumu ile ilgili olarak hazırlanan Müller ve Schacht raporlarının⁷⁸ yayınlandığı bilgisine de yer verilir.⁷⁹ Fethi Bey ile ilgili olarak 11 Ağustos tarihli Times gazetesinde yayınlanan

⁷⁷ İngilizlerin SCF'nin kuruluşuna dair değerlendirmeleri ile ilgili olarak hazırlanan bir çalışma için bkz. Ufuk Erdem, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *CTAD*, Yıl 12, Sayı 23, (Bahar 2016), s.279-302. Ancak bu çalışmada SCF ile ilgili elçilik görevlilerinin hazırladığı belgelerin yer aldığı 1930 yılına ait dosya numarasında yanlışlık yapılmıştır. Yazarın kullandığı belgelerin bulunduğu dosya numarası, FO. 371/14584 olmalıdır. Diğer taraftan aynı dosya içinde yer alan ancak SCF'nin kuruluşuna ilişkin bazı belgeler ise ya görülmemiş ya da kullanılmak istenmemiştir. Bu çalışma söz konusu belgeleri tanıtmaktan öteye geçmeyen bir çalışmadır. Erdem İngiliz Elçilik raporlarının SCF tarih yazımında kullanım değerinden çok belge tanıtmayı amaç edinmiştir.

⁷⁸ Her iki raporla ilgili olarak bkz. İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası: Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama*, TcC Merkez Bankası Yayınları, Ankara 1997

⁷⁹ The National Archives, Foreign Office (FO) 371/14584, 272

bir haber de gönderiye eklenir. “*Fethi Bey’in Yeni Partisi*” başlıklı haberde 1923’te olduğu gibi yeniden başbakanlığı hedefleyen Fethi Bey’in Serbest Fırka adını vereceği liberal bir programa sahip yeni bir parti kuracağı üzerinde durulur. Raporda olduğu gibi haberde de yeni partinin Batı ile daha yakın bir işbirliğine gireceği ve yabancı sermayeye de daha toleranslı davranacağına vurgu yapılır. Aynı raporda İsmet İnönü’nün durumu ile ilgili olarak yapılan açıklama da bir o kadar önemlidir. Fethi Bey’e karşı tutumunun gayet arkadaşça olduğu belirtilen İsmet Paşa’nın tavrı “*samimi*” bulunmaz. Sebebi ise, Fethi Bey’in özellikle Maliye ve Adalet Bakanlıkları üzerinden yaptığı eleştirinin birinci derece de muhatabının Başbakan olması gösterilir. Raporun devamında iki noktaya daha dikkat çekilir. Bunlardan ilki; yeni parti fikrine kamuoyunun, basın ve iş çevrelerinin olumlu yaklaştığı bunun göstergesi olarak hisse senetlerinin değerinde artış olduğu ikincisi ise; Osmanlı Borçları Konseyinin mevcut yönetimden Fethi Bey tarafından başkanlık edilen bir hükümetle müzakerelerde bulunmasının daha kolay olacağı açıklamasıdır.⁸⁰ Fethi Bey’in Fransız finans çevreleri ile yakınlığı ve Osmanlı borçlarının ödenmesini Türkiye’nin öncelikli meselesi olarak görmesi elçilik görevlilerine Fethi Bey ile daha makul şartlarda anlaşma yapılabileceğini düşündürmüştür. Ancak raporlarda İsmet İnönü karşısında Fethi Bey’in tercih edilmesini sağlayacak olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilen bu durum 2 Ekim 1930 tarihli meclis oturumunda⁸¹ ise Fethi Bey’in eleştirilmesine sebep olmuştur. Ekim ayının başında yeniden kurulan İsmet Paşa Hükümeti’nin programına dair tartışmalarda Fethi Bey’in eleştirileri üzerine Şükrü Saraçoğlu borçların ekonomi üzerinde yarattığı baskıyı hatırlatılarak Fethi Bey’i ısrarla borçların ödenmesinden özellikle de altınla ödenmesinden yana tavır alması nedeniyle eleştirmiştir.

SCF’nin kuruluşu ile ilgili gelişmeleri günü güne takip eden ve Dışişlerini süreçle ilgili olarak bildiren İngiliz Büyükelçiliğinde ikinci sekreter/kâtip olarak görev yapan Alex K. Helm’in hazırlamış olduğu raporlarda partinin kuruluşu ile ilgili olarak önemli tespit ve değerlendirmeler mevcuttur. Partinin kuruluşu bağlamında en etkili ve

⁸⁰ (FO) 371/14584, s.274 Cemil Koçak, Dışişleri Bakanlığının dünya kamuoyunda yeni partinin nasıl karşılandığı ile ilgilendiğini bu nedenle de pek çok gazete haberinin toplandığını belirtir. Koçak, a.g.e., s. 180-191 ve 201-202

⁸¹ TBMM ZC, Devre:3, İçtima:3, Cild:21, s. 141-186

belirleyici ismin Cumhurbaşkanı Atatürk olduğu üzerinde özellikle durulur. Zira 1930'lar Türkiyesinde Atatürk'ün onayını ve desteğini alamayan bir girişimin yaşaması mümkün olmadığından Alex Helm de bu durumun altını çizmek ister.

Cumhurbaşkanı Atatürk, yeni partinin fikir babası hatta kurucusu olarak görülür. Türkiye'nin mevcut koşullarında muhalif bir partinin kurulmasının ancak Onun onayı ile mümkün olduğuna dikkat çekilir.⁸² Helm, *“çok güvenilir bir kaynaktan”* edindiği Cumhurbaşkanının *“hesabının mevcut hükümetin tasfiyesi ve Fethi Bey'in kendi çalışma arkadaşlarını seçme ortamına sahip olmasını sağlamak”* olduğu bilgisini yetkililerle paylaşır. Yeni oluşumda Cumhurbaşkanının kilit rolünü gösterecek diğer bir adım da SCF'ye CHP'den katılacak olan yaklaşık 40-50 kişinin de bizzat onun tarafından tespit edilmesidir. Bu gelişmeler ise, Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında parti kurulmadan önce 7 Ağustos'ta yapılan görüşmede kararlaştırılmıştır.⁸³ Partinin kuruluşuna dair yapılan bu tespit ve değerlendirmeler SCF tarih yazımında muhalif yaklaşım ile örtüşür. Tek parti döneminde her ne kadar mevcut kanunlar siyasi bir partinin kurulmasına engel değilse de⁸⁴ Atatürk'ün onayı

⁸² Fethi Bey hatıralarında Gazi'nin partisi ile ilgili görüşlerinin aslında çok farklı olduğunu yazar. Zira kendisi ile görüştüğü gece toplantıda bulunan Kütahya Mebusu Nuri Bey ve Yozgat Mebusu Salih Bey'e konuklar dağıldıktan sonra “Siz aklınızca İsmet Paşa'ya muhalefet mi yapmak istiyorsunuz? İsmet Paşa'ya karşı muhalefet etmek haddiniz mi? İsmet Paşa yakında Sivas'ta söyleyeceği nutukta sizi paçavraya çevirecektir. Lozan'da Lord Curzon'u ve Avrupa murahhaslarını iskat etmiş olan İsmet Paşa'ya karşı çıkanların aklına şaşarım” dediğini yazar. Ayrıca Gazi'ye göre Fethi Bey muhalefet partisini kendisinin teşvikiyle değil zaten kurmak istediği için kurmuştur.

Okyar- Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.132 Fethi Bey hatıralarını hazırlarken yaptığı değerlendirmeye göre, Gazi'nin o günlerde yeni fıkra hakkındaki gerçek düşüncesi Nuri Bey'in bu söyledikleridir Nuri Bey bu konuyu ertesi gün Fethi Bey'e nakletmiştir. Fethi Bey de bu konuyu Gazi'ye sorduğunda ise “Nuri Bey latife etmiş” yanıtını aldığını yazar. Okya-Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.133.

⁸³ FO, 371/14584, s. 278

⁸⁴ Bu duruma dikkat çeken Cemil Koçak, Ağaoğlu ve Tunaya'nın çalışmaları dışında üzerinde pek durulmayan Atatürk-Fethi Okyar mektuplaşmasının Atatürk'ün onayının alınmış olduğu anlamına geldiğine dikkat çeker. Yasal olarak parti kurmaya bir engel olmaması ve herhangi bir şekilde 1938'e kadar parti kurarken izin alınmasıyla ilgili bir düzenlemenin yapılmamış olmamasına rağmen Atatürk'ün izin verme yetkisinin yasalar üzerinde kurulan tek parti iktidarından kaynaklandığını belirtir. Koçak, tam da bu noktadan hareketle SCF'nin Atatürk'ün demokrasi yönündeki önemli ileri bir adımı olarak görülmesi yaklaşımını eleştirir. Koçak, a.g.e., s.619.

olmadan siyasi bir partinin özellikle de muhalif bir partinin yaşaması İngiliz yetkililerce de mümkün görülmemektedir. Diğer önemli bir açıklama da partinin kuruluş aşamasında Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İsmet İnönü'nün birlikte hareket ettikleridir. Nitekim İsmet İnönü anılarında Atatürk'ün SCF'yi kendi girişimi olarak kararlaştırdığını ve partinin kendi dışında gündeme gelmiş olduğunu yazar.⁸⁵ Bu yaklaşım İnönü'nün 1987 yılında yayınlanan anılarında da küçük bazı değişikliklerle yerini korur. İnönü'nün yaklaşımına göre, SCF'den önce Atatürk'le aralarında bazı konuşmalar geçmiş ancak bu konuşmaların içeriğini bir muhalefet fırkasının kurulması değil meclisteki serbest tartışma ortamının sağlanması oluşturmuştur.⁸⁶ İnönü'ye göre SCF'nin kuruluşunda olduğu gibi kapanışında da siyasi sorumluluk Atatürk'e aittir. Ancak İsmet İnönü günlüklerinde ise, partinin kurulmasından yaklaşık dört ay kadar öncesinde Atatürk ile görüşme yaptıklarını yazar.⁸⁷ Zira İngiliz elçilik raporlarında da Başbakan'ın başından beri gelişmelerin içinde olduğuna dikkat çekilir. Hatta yeni partiye kimlerin katılacağına da Atatürk ve İnönü birlikte karar vermiştir. Belgelerdeki bu

⁸⁵ Abdi İpeççi, İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, Edt. Ömer ŞişmanDünya Yayıncılık, İstanbul 1968, 28.

⁸⁶ İsmet İnönü, Hatıralar, (2. Kitap), Bilgi Yayınevi, Ankara 1987,225.

⁸⁷ Zira İsmet İnönü de SCF'nin kurulmasından yaklaşık dört ay kadar önce 20 Nisan 1930'da konu ile ilgili görüşmeler yaptıklarını yazar. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, C.I, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.148. Ancak Halk Fırkası içinde bir hizipleşme düşüncesine İsmet İnönü'nün olumsuz yaklaşması ve Cumhurbaşkanı'nın ayrı bir parti kurulmasını uygun görmesi sonucunda SCF kurulur. Cemil Koçak, bu noktada şu değerlendirmeyi yaparak yaşananlar karşısında İsmet İnönü'nün pozisyonunu da açıklamaya çalışır. "Atatürk bu izin alma-verme sürecinde, dışarıdan bakıldığında alınan izlemine bir anlamda pekiştirmiş oluyordu; toplumda siyasetin önderi olduğu izlenimini de pekiştirmiştir. Bu süreçte Başbakan ya da rejimin önde gelen bir başka kişisine ihtiyaç görülmemiştir. Yani İnönü bu süreçte pasif bir izleyici konumunda kalmıştı. Dolayısıyla Atatürk ve İnönü, rejimin eşit konumda iki yöneticisi değildi. Aralarında belirli ve bariz bir hiyerarşi mevcuttu. Atatürk bu mektuplaşma ile toplumda yönetime ve siyasete hakim olduğu yolundaki görüşü pekiştirmek istemişti. İnönü'yü böylece ikinci plana itmek ya da orada tutmak niyetindeydi." Koçak, a.g.e., s. 63 Zira Koçak, hacimli çalışmasının sonuç kısmında yaşananlar üzerinden vardığı noktayı şu şekilde açıklar ki bu açıklama da kısmen elçilik raporlarınca desteklenmektedir. "...Bu dönemde bir muhalefet partisinin kurulması düşüncesi kanımca yalnızca Atatürk'e ait sayılmalıdır. Bu kararın bütün sorumluluğu ona aittir. Atatürk'ün bu konuda tek başına sorumluluk taşıdığını kabul etmeliyiz" Koçak, a.g.e., s. 627.

yaklaşım Ağaoğlu, Okyar ve Tunçay olmak üzere muhalif yaklaşımdaki değerlendirmelerle uyumludur.

İngiltere'nin Osmanlı Borç Konseyi Paris temsilcisi S.C. Wyatt tarafından 12 Ağustos'ta Dışişleri Bakanlığı'nda dış ticaret müsteşarlığı görevini üstlenen Sir Frederick George Augustus Butler'e gönderilen telgraf da Alex Helm'in son açıklamasını kuvvetlendirir. Zira telgrafta yaklaşık 6 ay kadar öncesinden "*Gazi'nin Fethi Bey'i İsmet Paşa'nın yerine*"⁸⁸ düşündüğü yönünde söylentiler olduğu da hatırlatarak gelişmelerin bu durumu da doğruladığı bildirilir. Yaşananlar Fethi Bey'in İsmet İnönü için bir alternatif olarak düşünüldüğünü doğrulamıştır. Zira Wyatt'a göre, İsmet Paşa ,Gazi'nin desteğini kaybetmiş ve asıl ilginç olan durumun ise bu hakikat karşısında başbakanın nasıl bir tepki göstereceğidir. Wyatt yaşananları, "*Gazi ile İsmet Paşa arasındaki bir güç meselesi*" olarak değerlendirir. Bu oyunda Fethi Bey'in durumu ise tamamıyla Cumhurbaşkanı Atatürk'ün desteğine bağlıdır. Geleceğe dair bazı öngörülerde de bulunan Wyatt, Fethi Bey'in desteklenmesi için milletvekillerine baskı yapılacağı ve yeni bir seçimle iktidara gelmesinin imkânsız olmadığı değerlendirmesini yapar. Wyatt'ın açıklamaları birkaç bakımdan oldukça önemlidir. Öncelikli olarak SCF, daha tasarım aşamasında iken bile hükümete alternatif olarak değerlendirildiğinin bu çevrelere hakim olduğunu gösterir. Hatta bu değerlendirme partinin neden kurulmuş olduğuna dair İngiliz yetkililerin verdiği en kuvvetli gerekçedir. Diğer yandan böyle bir planın yani mevcut hükümete alternatif olacak muhalif bir partinin kurulma fikrinin Ağustos ayından en az altı ay kadar öncesine götürülmüş olmasıdır. İsmet İnönü'nün Günlükleri'nde iki liderin parti meselesini konuşma tarihi 20 Nisan 1930 olarak verilir. İngiliz belgelerinde ise, Şubat ayı gösterilir. Asım Us'un da Günlükleri'nde⁸⁹ benzer bir şekilde Nisan ayına işaret edilir. Elçilik belgelerinde bu tarihi birkaç ay daha geriye götürülmektedir. Bu durumu ele alan Cemil Koçak'ın, "elimizde her ne kadar başka bir veri bulunmuyorsa da"⁹⁰ bir muhalefet partisi kurulması projesinin biraz daha erken bir tarihe kadar uzamış olabileceği düşüncesi İngiliz Elçilik raporlarıyla doğrulanmış olmaktadır. Koçak'ın eserinde isabetle

---

⁸⁸ FO, 371/14584, s.280

⁸⁹ Us, a.g.e., s.18

⁹⁰ Koçak, a.g.e., s. 617.

belirttiği SCF tarihinde dışardan bir bakışın önemi meselesi partinin kuruluş aşaması gibi somut bir olay ile daha net bir şekilde ortaya çıkmış olmaktadır.

S.C. Wyatt'ın 12 Ağustos tarihli ikinci mektubu ise, henüz SCF programı resmi olarak ilan edilmeden önce yeni partinin programında neler olacağına dair bilgi ve açıklamalardan oluşur. Verdiği bilginin kaynağı konusunda açıklama yapan Wyatt, Fethi Bey'in kuzeni Edhem Bey'in yakın bir arkadaşı olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez. Bu açıklama bilginin kaynağının güvenilirliğini göstermek için yapılır. SCF programına dair açıklamalar iç ve dış politikada takip edilmesi öngörülen esaslar şeklinde belirtilir. İç politikada; tekellerin kaldırılması, vergilerin özellikle de gümrük vergilerinin azaltılması, doğrudan seçim yapılması (genel oy hakkı), düşünce ve fikir özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi esaslar üzerinde durulur. Dış politikada öne çıkan esaslar ise; Batı ile iyi ve yakın ilişkiler kurmak, uluslar arası olarak nitelendirilen genel politikalarla uyumlu bir politika izlemek, Balkan ülkeleriyle dostluk, ticaret özgürlüğü, yabancı sermayeye olumlu yaklaşım, Türkiye'nin bir Akdeniz ülkesi olduğunu unutmaması için bir Akdeniz politikası geliştirmesi ve genel olarak dünya barışına uyumlu bir politika takip etmek olarak sıralanır.⁹¹ Wyatt, Fethi Bey'in öne çıkan bu esaslar üzerinde şekillenen politikasını, sadece siyasi değil mali açıdan da çok ilginç olacağını düşünür. Siyasi açıdan en önemli gördüğü yaklaşım, Fethi Bey'in "yüzünün Doğu'ya değil Batıya dönük" olmasıdır. Mali bakımdan ise program uygulanma imkânı bulduğunda en önemli hususun ticaret özgürlüğü ile yabancı sermayeye uygun ortamın yaratılacak olmasıdır. Aslında Wyatt'ın önemseydiği noktalar bir bakıma uluslararası finans çevreleri ve Batı'nın da beklentisidir. Yaşanan buhranın liberalizmin krizi olarak değerlendirildiği ortamda ekonomik krize, uluslararası mali kontrolün getireceği siyasi baskıya meydan vermemek için anti-empyralist mali çözümler bulmaya çalışan hükümetin politikalarına karşın SCF'nin liberal yaklaşımı oldukça önemsenmiştir.⁹²

⁹¹ FO, 371/14584, s.282

⁹² Emrence, a.g.e., s. 50-51 Wyatt'ın Türkiye mali danışmanlığı ile ilgili olarak bkncz. Ali Arslan, "İngiliz S.C. Wyatt'ın Türkiye'deki Mali Danışmanlığına Tayin Teşebbüsü ve İngilizlerin Bu Konudaki Çabaları" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 1998, s. 159-176.

SCF ile ilgili bu ilk raporlarda partinin kuruluşu ile ilgili olarak yapılan değerlendirmeler genel olarak tarihyazımı ile örtüşür. Özellikle SCF'nin kuruluşunun Cumhurbaşkanının teşvik, destek ve onayı ile gerçekleştiği vurgusu, ağırlıklı olarak muhalif yaklaşımda olmakla birlikte resmi yaklaşım içinde yer alan bazı çalışmalarda da dikkat çekilen bir durumdur. Ancak, Cumhurbaşkanının Fethi Bey'e verdiği desteğin asıl nedeninin ise Atatürk ile İnönü arasındaki "güç mücadelesi" olarak görülmesi ağırlıklı olarak muhalif yaklaşımla uyumlu bir değerlendirmedir. Elçilik görevlileri iki lider arasındaki mücadeleyi çok daha önemsemiş hatta yeni partinin kurulmuş olmasını da Atatürk'ün İsmet Paşa yerine Fethi Bey'i tercih etmiş olması şeklinde yorumlamışlardır.

İlerleyen yıllarda İsmet İnönü ile Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk'ün) yollarının ayrıldığı dikkate alınacak olursa aslında elçilik raporlarında ortaya konulan bu "güç mücadelesi" tespitinde haklılık payı olduğu görülür. Zira Cumhurbaşkanı Mecliste CHP'nin icraatlarının eleştirilmesini hatta İsmet İnönü'nün de biraz "hırpalanmasını"⁹³ istiyordu. Ancak SCF'nin kısa süre sonra onun da tahminin ötesinde hızlı bir şekilde bir iktidar seçeneğine dönüşmesi karşısında geri adım atmak ve CHP ile dayanışma göstermek durumunda kalacaktır. Zira SCF'nin kapanmasından yaklaşık bir yıl sonra CHP Genel Sekreterliği'ne Başbakan ve Parti Genel Başkanı İsmet İnönü'ye yakın ve otoriter kişiliği ile tanınan Recep Peker'in getirilmesi hayli önemlidir. Bu gelişmeden bir yıl sonra 1932'de İktisat Vekaleti'ne İş Bankası çevresinden liberal eğilimli Celal Bayar'ın atanması da aslında Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasındaki çatışmayı gösterdiği gibi Cumhurbaşkanının parti üst düzey yöneticileri ile mücadelesinin ve çatışmasının da devam ettiği gösterir. Cumhurbaşkanının Mustafa Kemal'in parti üst düzey yöneticilerini hizaya getirmek özellikle de İsmet İnönü'yü frenlemek ve hükümeti denetim altında tutmak fikrinden vazgeçmediğini de sonraki gelişmeler gösterecektir. İki lider arasındaki mücadelenin ikinci perdesi ilkinden daha sert geçecek ve sonunda da Cumhurbaşkanı ile İsmet İnönü'nün yolları ayrılacaktır. 1931'den beri CHP Genel Sekreterlik görevini sürdüren Recep Peker, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in isteği ile 1936'da görevden alınacak yerine ise Atatürk'e yakın isimlerden biri

⁹³ Tunçay, a.g.e., s.255

olan Şükrü Kaya atanacaktır.⁹⁴ Aslında yaşananlar Cumhurbaşkanının hükümet üzerinde denetim kurmak, kemikleşen yapıyı kırmak çabalarına karşı İnönü'nün otoriteyi elde tutma çabası olarak da değerlendirilebilir. Bu gelişmeler Parti-devlet özdeşliğinin resmi olarak kabul edildiği ve partinin bağımsızlığının hemen hemen yok olduğu totaliter bir rejim özelliklerinin sergilendiği bir dönemde gelişmesi de ayrıca dikkate alınması gereken bir noktadır.⁹⁵ İki lider arasındaki bu güç mücadelesinin son perdesi 1937 yılında oynanacaktır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in sağlık durumunun da kötüye gittiği bu yıl gerginleşen ilişkiler sonunda ipler kopacak ve İsmet İnönü⁹⁶ Başbakanlıktan istifa edecek yerine ise liberal eğilimli Celal Bayar getirilecektir.⁹⁷

⁹⁴ Soyak, a.g.e, s.469.

⁹⁵ Cemil Koçak, "1936 Yılında Devlet CHP'ye El Koyduğunda..." *Star Gazetesi*, 6 Eylül 2014
⁹⁶ İsmet İnönü de hatıralarında Cumhurbaşkanın hükümet işlerine müdahalesinden fazlasıyla rahatsız olduğunu yazar. İnönü, a.g.e, 2. Kitap, s. Cilt: II, s.289

⁹⁷ Fahri Giritlioğlu, Başbakan İnönü'nün özellikle yolsuzluklar karşısında gösterdiği kararlılık nedeniyle etrafında bir hasımlar grubu oluştuğunu, bu grup içinde Atatürk'ün yakın çevresinden bazı kişilerin de olduğunu, Atatürk'ün hastalığının ilerleyen günlerinde bu "matuf etraf"ın Cumhurbaşkanının İnönü aleyhinde düşünmesinde etkili olduğunu yazar. Nitekim İnönü'nün bir elçilik görevi ile uzaklaştırılmak istenmesi yönündeki fikrin bu günlerde ortaya atıldığını belirten Giritlioğlu, 1938 Temmuz'undan itibaren iki lider arasındaki gerginliğin dargınlığa dönüştüğünü yazar. Ayrıca Giritlioğlu, Atatürk'ün hastalığının iyice ilerlediği günlerde, İnönü'nün Atatürk'ten sonra lider olmasından endişe edenlerin ciddi bir "İnönü Fobisi" içinde olduğunu da belirtir. Hatta bir suikast ihtimalinden dahi bahseder. Nevzat Tandoğan'ın tedbirleri ile bu durumun önüne geçildiğini yazar. Giritlioğlu, a.g.e., Cilt: I, s. s.121-122. Salih Bozok, ayrılığın sebebi Bira Fabrikası gibi görünse de asıl sebebin, Başbakan İsmet İnönü'nün Serbest Firka nedeniyle Atatürk'e kırgınlığı ve küskünlüğü olduğunu yazar. Atatürk'ün Serbest Firka'nın kurulması ve gelişmesi sırasında olaya müdahale etmemesi, özellikle İzmir nutku karşısında bir tepki göstermemesi, İnönü'yü fazlasıyla rahatsız etmiştir. Bozok, Atatürk'ün aslında bu kırgınlığı fark ettiğini, Başbakan'ın kendisini yeni firka karşısında etkisiz kalmakla suçladığını kendisine söylediğini belirtir. Bozok, Atatürk'ün kendisine Fethi Okyar'ın konuşmasından ve içeriğinden haberi olmadığını da söylemiştir. Ancak Bozok, İsmet İnönü'nün bu kırgınlığını Atatürk'e yansıtmadığını, daha çok kendisi gibi yakın çevresindekiler üzerinden, onları kırarak bu durumu gösterdiğini belirtir. Bozok, a.g.e., s. s.126-127. Hilmi Uran, ayrılık üzerinde Atatürk'ün bazı devlet ve hükümet işlerini Hükümet dışında ve daha çok kendi çevresindeki bazı kişilere danışarak yapmasının İnönü'yü fazlasıyla rahatsız etmesinin etkili olduğunu belirtir. Uran, a.g.e., s. s.253-254. Dönemin önemli gazeteci milletvekillerinden biri ve Cumhurbaşkanının yakınındaki isimlerden olan Falih Rifki Atay da iki lider arasındaki ilişkinin bozulmasında ve kopmasında Atatürk'ün etrafında toplanan bir grubun etkili olduğuna dikkat çekerken

Alex Helm'in 12 Ağustos tarihli bir sonraki hayli uzun telgrafı resmi olarak kurulan kurulmuş olan SCF'ye ve genel olarak Türkiye'nin politik ortamına dair önemli bilgiler içerdiği gibi İngiliz elçilik görevlilerinin genel yaklaşımını da ortaya koyması bakımından önemlidir. Yalova'da yaşanan görüşme trafiğine değinerek başlayan Helm, parti programına dair pek çok söylentinin dolaştığını ancak net olarak bilinen tek şeyin partinin liberal bir yaklaşıma sahip olacağı olduğunu bildirir. Helm'e göre SCF'nin kurulma şekli, özelliklede basına da yansıyan Cumhurbaşkanının ile Fethi Bey arasındaki mektuplaşma, "*hayli garip ve şaşırtıcıdır*:"⁹⁸ Açıklamalara göre, bir süreden beri mevcut hükümete dair devam eden rahatsızlık nedeniyle İsmet Paşa'dan sonra yerine Fethi Bey ya da İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın isimleri geçmektedir. Dikkat çekilen diğer bir noktada Fethi Bey'in eleştirilerinin muhatabının hükümet gibi gözükse de özünde "*eleştirileri susturan ve insiyatifi yok eden tek partili sistem*" olduğu tespitidir. Yeni parti tek partili sisteme de bir bakıma meydan okumaktadır. "*Laik ve Cumhuriyetçi*" özelliği vurgulanan Fethi Bey'in Cumhurbaşkanından gördüğü destek "*önerilerine sıcak bakıldığı*" şeklinde değerlendirilirken aslında bu meydan okumaya da dikkat çekilmek istenir. Ancak Helm, bir kez daha gelişmeleri etkileyecek en belirleyici unsurun, Gazi Atatürk olduğunun altını çizmek ister.

Karşılıklı mektuplaşma şeklini "*meselenin gerçek yüzünü temsil etmediği*" gerekçesi ile samimi bulmayan Alex Helm, bu girişimin son derece "*yapay*" olan gelişmelere "*gerçeklik havası*" katmak için tertiplendiğini düşünür. Hatta Fethi Bey'in Yalavo'dan ayrılmadan önce İsmet İnönü ile birlikte basına verdikleri fotoğrafları da "*göstermelik*" bir hareket olarak değerlendirir. Nitekim ismini vermediği ancak bütün Halk

---

Atatürk'ün hastalığının ilerleyen günlerinde "vehme yakın bir alınganlığa" kapıldığını ve bu çevrenin de İnönü aleyhine yaptığı telkinlerinde özellikle bu dönemde etkili olmaya başladığını yazar. Şirin, a.g.e. s.456-463; Ayrıca bnz.Cemil Koçak, Tarihî Buğulu Aynası, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.217-225

⁹⁸ FO, 371/14584, 285 Helm ilginçliği şu şekilde ifade eder. "Bir büyükelçinin devletin başındaki kişiye hükümetin neredeyse bütün faaliyetlerini ciddi bir biçimde eleştiren bir mektup yazması, devletin başının büyükelçinin almayı teklif ettiği önlemleri onaylayan bir cevap vermesi ve cumhurbaşkanının büyükelçi ve başbakanı yalısında kalmaya davet etmesi bugün dünyadaki çok az ülkenin siyasi yaşamında karşılaşabileceğimiz bir şey. Öyle ki, bu davet esnasında sözü geçen üç kişi muhalefet etmesi için yeni bir siyasi parti kurmaya karar veriyorlar."

Partisi örgütü ile yakın ilişkiler içinde olan yakın bir milletvekili arkadaşından edindiği, İsmet İnönü'nün mecliste herhangi bir muhalefete izin vermeyeceği ve mevcut hükümet politikalarını savunacağı bilgisini tespitinin haklılığını kanıtlamak için rapor eder. İsmet İnönü'nün aslında gelişmelerden pek memnun olmadığını Cumhurbaşkanı'nın da Fethi Bey'e daha yakın olduğu bilgisini paylaşır. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Mustafa Kemal'in tercihi üzerinde *"hükümetin Kürt politikası sonunda bir güç patlaması olarak"* gelişen Şeyh Sait İsyanı ve sonrasındaki Takrir-i Sükun döneminde doruk noktasına ulaşan genel hoşnutsuzluk etkilidir. Helm'e göre, Atatürk, tepkisini, Fethi Bey'i tercih ederek göstermiştir. İsmet Paşa'nın mevcut politikaların devamında gösterdiği *"inatçı tavrı"* Cumhurbaşkanı'nın bir hükümet değişikliğinin gerekliliği noktasında ikna olmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Helm, *"olan biten her şeyin tamamen farkında olduğunu"* düşündüğü İsmet İnönü'nün *"sakince teslim olmasına"* pek ihtimal vermez. Zira kısa süre sonra İsmet Paşa Mecliste hükümet politikalarını savunan bir konuşma yaparak bir hükümet değişikliğinin ancak *"halkın iradesi ile olabileceğini"* açıklamıştır. Ancak gelinen noktada genel durum *"geri adım atmama konusunda kararlı olan"* İsmet İnönü'nün *"aleyhinde"* gelişmektedir. Bu durumun kanıtı da Cumhurbaşkanı'nın tarafsızlığını açıklamış olmasına rağmen kulislerde de konuşulduğu üzere *"Fethi Bey'e sempati beslemesidir."* Helm, haber kaynağı olduğunu belirttiği başka bir milletvekili arkadaşından edindiği Cumhurbaşkanı Atatürk'ün yakın arkadaşlarının Fethi Bey ile *"işbirliği"* içine girdiği, partiye üye olacak bu isimler üzerinden Cumhurbaşkanı'nın parti denetim ve kontrolünü tam olarak sağlayacağı bilgisini elde eder. Hatta bu kişiye göre Cumhurbaşkanı bile bir müddet sonra yeni partiye katılacaktır. Bu açıklama çok iddialı bulunsa da milletvekilleri arasında böyle bir izlenimin oluşması önemsenerak rapor edilir.⁹⁹

⁹⁹ Cumhurbaşkanı Atatürk'ün, SCF'ye katılması mümkün olmasa da SCF'ye gösterilen ilginin milletvekilleri arasında bu düzeyde bir algı yaratması önemlidir. Ancak hiç şüphe yok ki bu ortam en çok İsmet İnönü ve ona yakın çevreler üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Salih Bozok, Atatürk-İnönü ayrılığının sebebi Bira Fabrikası gibi görünse de asıl sebebin, Başbakan İsmet İnönü'nün Serbest Fırka nedeniyle Atatürk'e kırgınlığı ve küskünlüğü olduğunu yazar. Atatürk'ün Serbest Fırka'nın kurulması ve gelişmesi sırasında olaya müdahale etmemesi, özellikle İzmir nutku karşısında bir tepki göstermemesi, İnönü'yü fazlasıyla rahatsız etmiştir. Bozok, Atatürk'ün aslında bu

Rapordaki tespit ve değerlendirmeler pek çok bakımdan oldukça önemlidir. Partinin kurulma yöntemi İngiliz yetkililer tarafından da yapay bulunur. Kamuoyu önünde yaşanan tüm gelişmeler de bu yapaylığı örtmek için yapılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi muhalif yaklaşımda Ağaoğlu yapaylığa ilk dikkat çeken isimdi. Sonradan Tunaya'da bu durum için güdümlü ifadesini kullanarak kendisinden sonraki tüm çalışmaları da etkileyecektir. Rapordaki bu tespit, her iki ismin değerlendirmeleri ile de uyumludur.

Fethi Bey'in partisinin tek parti sisteminin de alternatifi olarak ortaya çıktığı değerlendirmesi, raporlarda yoğun bir şekilde vurgulanan Atatürk'ün desteği ile bir arada düşünülünce aslında Cumhurbaşkanının bu durumu da desteklediği anlamı çıkar. Cumhurbaşkanı kendi kontrolü altında olsa da Takrir-i Sükun dönemi uygulamalarından dolayı ortaya çıkan toplumsal huzursuzluk nedeniyle sistemi biraz gevşeterek tek partili sisteme son vermek istemiş olarak görülür. Bu yaklaşım ise, Ağaoğlu ve İlmen gibi muhalif isimlerin "Atatürk kısmi bir özgürleşme istiyordu. Tüm kontrolün daima kendi elinde olmasını istiyordu"¹⁰⁰ yaklaşımı ile paralellik göstermektedir.

Alex Helm, parti programına dair açıklamalarda da bulunur. Önemsenen durum yeni partinin siyasal ve ekonomik alanda liberal bir programının olmasıdır. Raporunun sonunda kişisel değerlendirmelerine yer veren Helm, uzun vadeli bir öngöründe bulunmak için erken olduğunu

---

kırgınlığı fark ettiğini, Başbakan'ın kendisini yeni fırka karşısında etkisiz kalmakla suçladığını kendisine söylediğini belirtir. Bozok, Atatürk'ün kendisine Fethi Okyar'ın konuşmasından ve içeriğinden haberi olmadığını da söylemiştir. Ancak Bozok, İsmet İnönü'nün bu kırgınlığını Atatürk'e yansıtmadığını, daha çok kendisi gibi yakın çevresindekiler üzerinden, onları kırarak bu durumu gösterdiğini belirtir. Bozok, a.g.e., s.126-127.

¹⁰⁰ Ağaoğlu, a.g.e., s. 23-24; İlmen, a.g.e., s.35-37 ayrıca bknz. Tunçay, a.g.e., s.250-256. Koçak'da çalışmasında raporlardaki Atatürk'ün Takrir-i Sükun dönemindeki uygulamalardan rahatsız olarak SCF'nin kurulma kararını aldığı yaklaşımı ile benzer bazı değerlendirmeler de bulunur. "...bu bakımdan SCF öyküsü için söylenebilecek tek bir açıklama kalmaktadır: O da Cumhurbaşkanının başbakan ile olan siyasi ilişkisidir. Atatürk, 1925/1926 yıllarındaki büyük siyasi tasfiyeden sonra, anlaşıldığı kadarıyla Başbakanın politikasından hoşnut değildir. Şikayet konusu olan bizzat Başbakan'dır ve onun önderi olduğu hükümetin uygulamalarıdır. Cumhurbaşkanının muhalefet partisinin beklentisi şikayetlerin önünün alınmasına katkıda bulunması değil, Başbakanın dizginlenmesine katkıda bulunmasıdır." Koçak, a.g.e., s. 225-227.

düşündüğünden yakın zamanda bir hükümet değişikliğini öngörmez. Ancak şu noktaya da dikkat çekmek ister: *“Ama şimdi Gazi fikrini değiştirirse ve İsmet Paşa’yı uzaklaştırmaya karar verse”* Fethi Bey’in *“yaşamı için”* uygun bir ortamın mevcuttur. Zira mali sıkıntılar nedeniyle hükümet fazlasıyla *“gözden düşmüştür.”* Bu nedenle de Helm, ne kadar isteksiz olursa olsun en azından bir müddet için Cumhurbaşkanı’nın İsmet İnönü’den ayrılacağını düşünür. Zira Helm’e göre, İsmet İnönü’nün *“güç ve kontrol”* eksenli politikaları Türkiye’nin son altı yılında güvenli bir şekilde yola devam etmesini sağlamıştı ve gereklidi. Ancak toplumsal hoşnutsuzluk ve gerilimin *“kırılma noktasına ulaşmadan”* sistemin biraz *“gevşetilmesi”* gereklidir. Aslında Fethi Bey tam da bu noktada liberal politikaları ile devreye girer ve tercih edilmesindeki en önemli etken de burasıdır. Fethi Bey ve partisi toplumun ve siyasal ortamın rahatlamasında bir araç olarak ön plana çıkarılmaktadır. Hatta Fethi Bey’in hem Türkiye hem de Batı için iyi bir başbakan olacağı ve rahatlamasının her iki kesim tarafından da hoş karşılanacağı düşünülür. Genel ortam Fethi Bey’in lehine gelişse de İsmet İnönü ve destekçileri karşısında var olması da kolay olmayacaktır. Zira Helm’e göre, SCF pek uzun soluklu olamayacaktır. Çünkü Türkiye henüz *“gerçekten liberal bir hükümete”* hazır değildir. SCF’nin kısa siyasal yaşamı düşünüldüğünde Helm’in hayli isabetli bir öngörde bulunduğu ortadadır. *“Toplumsal hoşnutsuzluk ve gerilimin”* Atatürk’ün SCF’yi gündeme getirmesindeki nedenlerden biri olduğu değerlendirmesi, SCF tarihyazımındaki bir tartışmaya da katkı sağlar. Koçak, Atatürk’ün ülkedeki muhalefeti ve hoşnutsuzluğu görmek için bir muhalefet partisi kurmasına ihtiyacı olmadığını nitekim şikayetlerden 1930 yılının yaz ayından önce de haberdar olduğunu dolayısıyla toplumsal muhalefet gibi CHP’nin yolsuzluk ve suitimallerden korunmasının sağlanması gerekçelerinin partinin kurulması için uydurulduğunu belirtir. Duruma kanıt olarak da SCF kapandıktan sonra 1930 yılında zirve yaptığı belirtilen toplumsal hoşnutsuzluk ve şikayetlerin yeniden gündeme gelmemiş olmasının şikayetlerin ortadan kalkması olarak değil şikayetlerin yalnızca bir bahane olarak kullanıldığını gösterdiğine dikkat çeker.¹⁰¹ Ancak yukarıdaki değerlendirmeler de olduğu gibi raporların genelinde de toplumsal

¹⁰¹ Koçak, a.g.e., s. 622-623

hoşnutsuzluk ve şikayetler SCF'nin kurulmasında bir neden olarak değerlendirilir.

Alex Helm'in 12 Ağustos 1930 tarihli gönderisi oldukça ilginç açıklamalar içerdiği gibi elçilik görevlilerinin Türkiye'deki hiçbir gelişmeyi hatta kulis dedikodularını dahi atlamadan rapor ettiklerini göstermektedir. Helm, oldukça güvenilir bir kaynaktan edinilen hükümetin Osmanlı Borçları ile ilgili olarak Des Closieres ve Wyatt ile yaptığı başarılı görüşmelerin yeni partinin kuruluşunu ertelediği bu gelişme yaşanmasaydı SCF'nin Nisan ayı gibi kurulacağı bilgisi paylaşılır. Hatta Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in İsmet İnönü'den Adalet Bakanı Mahmut Esat'ın istifasını istediğini, İnönü'nün bunu reddettiğini, yapılan bu başarılı görüşmeler sonunda Atatürk'ün Gazi'nin istifa isteğinden de vazgeçtiği belirtilir.¹⁰² Helm'e göre; Fransız finans çevreleri ile yakın ilişkide olan Fethi Bey ile ilgili gelişmeler, özellikle Cumhurbaşkanı'nın ona gösterdiği ilgi ve olası bir iktidar değişimi bu çevrelerin "zaferi" olarak değerlendirilebilir. Rapordaki bu açıklama oldukça önemlidir. Nitekim, İnönü ve Us'un Günlüklerinde Koçak'ın ise çalışmasında yeni partinin kuruluş tarihinin Nisan gibi daha erken bir tarihte olmasına dair bir tespitin yapıldığını belirtmiştik. Ancak bu çalışmaların hiç birinde Atatürk'ün neden kafasındaki tarih olduğu belirtilen Nisan ayını erteleyerek dört ay sonra Ağustos'ta SCF'yi kurdurduğuna dair bir açıklama mevcut değildir. Oysa Helm, SCF'nin Ağustos'ta kurulmuş olmasının nedeninin hükümetin Osmanlı borçlarıyla ilgili olarak yapmış olduğu görüşmelerin başarılı geçmiş olması olarak gösterir. Helm'in değerlendirmesi tarihsel olgularla da örtüşmektedir.¹⁰³ Raporlardaki bu değerlendirme SCF tarih yazımına önemli bir katkı sunduğu gibi araştırılması gereken bir yöne de işaret etmektedir.

Olası bir Fethi Bey kabinesinde yer alabilecek isimlere dair değerlendirmeler de yapılır. Mevcut hükümet üyelerinden Abdülhalik

¹⁰² FO, 371/14584, s.301-302

¹⁰³ Alex K. Helm'in dikkat çektiği durum İnönü hükümetinin Borçlar Meclisi'nden kriz nedeniyle borçlarla ilgili yeni düzenlemeler yapılması teklifinin olumlu karşılanması ve hemen Mart 1930'da görüşmeler başlanmasıdır. Borçların ilk taksiti 1929 yılında ödendi. Şevket Pamuk, Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi, Yurt Yayınları, İstanbul 1984; Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994. Faruk Yılmaz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar, Berikan Yayınları, Ankara 2003.

(Renda) ve Şükrü (Kaya) Beylerin Fethi Bey ile çalışabilecekleri özellikle Abdülhalik Bey'in *"titiz çalışan düzgün ve sert mizaçta"* biri olarak Maliye Bakanlığı için en uygun isim olacağı belirtilir. Ancak Fethi Bey ile anlaşamadıkları için Tefrik Rüştü (Aras), Londra elçisi Ahmet Ferit (Tek) Beyler'in ise yeni partide yer alamayacak isimler arasındadır. Henüz resmi bir makam tarafından doğrulanmayan daha çok bir kulis dedikodusu olan muhtemel bir iktidar değişimde yurtdışında yaşamak zorunda kalan Rauf (Orbay) ve Adnan (Adivar) Bey gibi muhalif isimlerin ülkeye dönecekleri yönündeki söylentiler de ihmal edilmeden rapor edilmiştir. Son tahlilde Helm, bir kez daha bahsedilen tüm "ihtimal ve senaryoların" gerçekleşmesi noktasında en belirleyici ismin Cumhurbaşkanı olduğu tespitini yapar. Atatürk'ün ülkedeki etkisinin hala çok yüksek olduğuna ve pek çok gelişmenin hala ona bağlı olduğuna değinir. Cumhurbaşkanı'nın *"birdenbire sahneden çekilmesi"* yani ölmesi durumunda *"Türkiye'nin yoğun bir çaba ile kurtulduğu cehenneme düşme tehlikesi"* olduğunu düşünen Helm'e göre dengeleri belirleyen Atatürk'süz bir Türkiye *"siyasi istikrarsızlık batağına düşme tehlikesi"* yaşayabilir.¹⁰⁴ Atatürk'ü Türkiye'nin modernleşmesi için olmazsa olmaz bir unsur olarak gören Helm, meseleye modernleşme paradigması çerçevesinde yaklaşırken hem genel olarak modernleşme çabalarının hem de çok partili hayatın devam etmesinde de Atatürk'ün belirleyeceği olduğu yönünde isabetli bir değerlendirmede bulunur. Helm'in bu tespiti, SCF'nin açılmasında olduğu gibi kapanmasında da kararın Atatürk ait olduğunu belirten çalışmalarla uyumlu bir bakış açısı ortaya koyar.

Alex Helm, 14 Ağustos 1930 tarihli bir sonraki telgrafında SCF'nin resmi olarak kurulmuş olduğunu ve diğer gelişmeleri rapor eder. Bu gönderide özellikle partiye dahil olan isimler üzerinde durur. SCF yöneticileri arasında Genel Sekreter Nuri (Conker) gibi Cumhurbaşkanı'nın yakın bazı arkadaşlarının olduğuna dikkat çekilir.¹⁰⁵ Basında yayınlanan parti programı da telgrafa eklenir. Fethi Bey hükümetinin kurulması durumunda Türkiye'nin Milletler Cemiyeti ile daha yakın bir işbirliği içine girmesinin mümkün olacağına da dikkat çekilir. Meclis kulislerinin nabzını tutmak için bazı temaslarda bulunan Helm, Tefrik Rüştü Bey ile

¹⁰⁴ FO, 371/14584, s.300

¹⁰⁵ FO, 371/14584, s.294

karşılaştığını onun *“yeni partinin kuruluşunu konuşmaya hiç yanaşmadığını”* bu nedenle kendisinin de meseleyi açmadığını yazar. Ancak Helm, Dışişlerini Sovyet Büyükelçisi konusunda bilgilendirmek de ister. Tevfik Rüştü Bey ile bir süredir görüştüğünü bildirdiği Sovyet Büyükelçisinin gelişmeleri yakından ve ilgi ile takip ettiği rapor edilir. SCF'nin kuruluşu uluslar arası ilişkiler bağlamında da değerlendirilir. Kulislerde muhtemel hükümet değişiminin Sovyet Rusya'dan daha çok *“İtalyan etkisini”* artıracığının düşünüldüğü ancak böyle bir durumda en kazançlı çıkacak olan ülkenin Fransa olacağına konuşulduğuna dikkat çekilir. Zira kendisi ile yaptığı görüşme esnasında Tevfik Rüştü Bey'in Fransızlardan çok rahatsız olduğunu belli eden bir dizi imalarda bulunduğu bilgisi yetkililerle paylaşılır.¹⁰⁶

Konu ile ilgili bir sonraki gönderi Fransa Büyükelçisi Mösyö Chambrun ile yapılan görüşmeye dayanır. Görüşme metni de gönderinin sonuna eklenir. Fethi Bey ile görüşen Fransız Büyükelçi'nin ilk izlenimi, onun hayli derecede kendinden emin, gelişmeler karşısında iyimser ve *“tüm ülkenin arkasında olduğuna dair”* bir yaklaşım içinde olduğudur. Ancak Chambrun, Fethi Bey'i fazla bir iyimserlik içinde bulmuş olacak ki Helm'e *“yılsonuna kadar İsmet Paşa'nın iktidardan uzaklaştırılmaması durumunda gelecek yıl yapılacak seçimlerde bir iktidar değişiminin mümkün olamayacağını”* düşündüğünü söyler. Bu gönderinin kanaatimizce en önemli noktası, Fransız Büyükelçinin Fethi Bey'in girişmiş olduğu süreç ile ilgili olarak yapmış olduğu açıklamalardır. Bunlar daha önceki gönderilerde değinilen Fransız finans çevrelerinin Fethi Bey başkanlığındaki bir hükümeti tercih ettiği açıklamalarının doğruluğunu ortaya koyduğu gibi böyle bir kabine değişimi için Fransa'nın bir kamuoyu oluşturduğunu, durum için altyapı yarattığını da anlamamıza imkan tanımış olmasıdır. Zira Büyükelçi, özellikle İngiliz ve Fransız basınında Fethi Bey ile ilgili olarak yapılan *“tahvil sahiplerine İsmet Paşa'dan ziyade Fethi Bey'in daha iyi koşullar sağlayacağı”* yönündeki haberleri büyük bir *“kötülük”* ve *“tehlike”* olarak yorumlar. Ona göre bu haberler Fethi Bey'e zarar verecektir, oysa basın daha

¹⁰⁶ İngiliz yetkililer Alex Helm'in kendilerine göndermiş olduğu SCF'nin kuruluşu ve Türkiye'deki politik durumla ilgili gelişme ve değerlendirmelerin yer aldığı yukarıdaki iki gönderiyi bilgilendirme amaçlı olarak Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika Birliği, İrlanda Bağımsız Devleti ve Newfoundland'daki yetkililere gönderir. FO, 371/14584, s.298

dikkat çekecek ve Fethi Bey için tehlike yaratmayacak olan kişiliği ve Cumhurbaşkanının atmış olduğu demokratik adımları ön plana çıkararak haberler yapmalıdır. Bu taktiğin Fethi Bey'in işine daha çok yarayacağına dikkat çekilir. Büyükelçiye göre Fethi Bey için yürütülen kampanya da dış borçlar ele alınmamalı bunun dışındaki konulara dikkat çekilmelidir.¹⁰⁷ Büyükelçi'nin çekincesi bu haberlerin bir müddet sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'i dahi rahatsız edebilecek olmasıdır.

Helm, Büyükelçinin olduğu gibi kendisinin de önemli bulduğu esas konunun Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği ile ilgili gelişmeler olduğunu yazar. Aslında her iki elçilik görevlisinin de bu noktaya dikkat çekmesinin nedeni Fransız Büyükelçinin yeni partinin Genel Sekreteri Nuri (Conker) ile yaptığı konuşmada Fethi Bey'in Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne üye yapabilecek yegâne isim olduğu yönündeki beklentiye değinmiş olmasıdır. Helm, bu değerlendirmeye kısmen katılarak Fethi Bey'in Başbakan olması durumunda üyelik konusunda Milletler Cemiyeti'ndeki üyelere birinin desteğini almasının pek muhtemel olduğunu ancak bunun Cenevre yolunda küçük bir adım olduğunu düşünür. Bu noktada Fransa Büyükelçisinin, Fransa'nın ve İngiltere'nin böyle bir uygulamayı desteklemesi gerektiği konusunda endişeli olduğu bilgisini de yetkililerle paylaşır.¹⁰⁸ Raporlardaki bu ve benzer açıklamalar ile SCF tarih yazımında partinin kurulma gerekçelerinden biri olduğu üzerinde durulan genç cumhuriyetin Batı karşısında belli bir imaj kaygısı taşıyarak çok partili hayata geçtiği değerlendirmelerinin gerçekte bir karşılığının olduğunu görmekteyiz. Bu noktada Koçak'ın değerlendirmeleri ile raporlardaki değerlendirmelerin hayli uyum içinde olduğu görülür. Koçak, imaj değişikliğinin altında yatan ise iktidarın Batılı devletler nezdinde dış imajına özen göstermesi olduğu kadar Osmanlı Borçları konusunda içine düşülen zor durumdan kurtulma ayrıca yabancı sermayeye duyulan ihtiyacın giderilmesi olduğunu yazar. Fransa'nın her iki sorunun da çözüm merkezi olarak görüldüğüne dikkat çeker. Koçak buradan hareketle Batı politikasına yakın ve Fransa ile iyi ilişkileri olan Fethi Bey'in yeniden siyasi göreve davet edilmesinin de oldukça anlamlı olduğunu belirtir.¹⁰⁹ Fethi Bey, mevcut yaklaşımı ile daha önceki

¹⁰⁷ FO, 371/14584, s.309

¹⁰⁸ FO, 371/14584, s.306-307

¹⁰⁹ Koçak, a.g.e., s.624.

raporlarda da gördüğümüz gibi İngiliz yetkililere göre de Batı ile ilişkiler, yabancı sermaye konusunda İsmet İnönü'ye göre daha makbul olarak değerlendirilir. Fethi Bey'in Türkiye'nin mevcut problemleri karşısında doğru tercih olduğuna dikkat çekilmektedir.

Helm yeni parti ile ilgili çok fazla bilgiye sahip ve "Çankaya Kliği" olarak bilinen gruptan bir milletvekili ile yaptığı görüşmeden elde ettiği bilgileri de paylaşır. Gazi'nin değişim konusunda karar verdiğini ve kendisini diktatör olarak göstermemek için Fethi Bey'i Başbakan yaparak İsmet İnönü'yü bir müddet dinlendireceğini öğrendiğini yazar. Helm'e göre mevcut koşullarda Cumhurbaşkanı bir diktatördür. O'na göre, tahvil sahipleri ile yapılan anlaşmaya İsmet Paşa'nın sıcak bakmaması buna karşın Cumhurbaşkanı'nın ve Fethi Bey'in desteklemiş olması iktidar değişimi söylentilerini kuvvetlendiren en önemli gerektir. ¹¹⁰ İngiliz Dışişleri görevlisi Rendel, kendisine gönderilen bu bilgileri olası bir iktidar değişiminde Fethi Bey ve onun özellikle Milletler Cemiyeti ile ilgili yaklaşımı ve Türkiye'nin durumuna dair gelişmelerden haberdar olması bakımından Cenevre'de bulunan İngiliz Heyeti temsilcilerine de gönderir. ¹¹¹ Rapordaki açıklamalar oldukça önemlidir. Daha önceki rapor da hatırlanacak olursa Mart'ta kurulması düşünülen SCF'nin Borçlar Meclisi ile yapılan görüşmelerin olumlu geçmesi ile ertelenmiş olduğuna değinilmişti. Bu rapor da ise Helm, İsmet İnönü'nün Borçlar Meclisi'nin tekliflerine sıcak bakmaması karşısında Atatürk'ün yeniden Fethi Bey'e yönlendiğini yazar. Rapordaki önemli bir ayrıntı da Helm'in mevcut koşullarda Atatürk'ün bir diktatör olarak görüldüğü tespitidir. Bu açıklamalarda yukarıda belirttiğimiz Koçak'ın tespitini de belli oranda kuvvetlendirmektedir.

Ele almış olduğumuz raporlarda resmi tarihyazımında SCF ile ilgili olarak üzerinde pek durulmayan bazı konular ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Örneğin SCF'nin liberal çizgisi araştırmacılar tarafından da incelenmiş hatta partinin Cumhurbaşkanı tarafından desteklenmesinin bir nedeni olarak da gösterilmiştir. Ancak özellikle küresel süreçlerin ve uluslar arası güç dengelerinin Türkiye'de yaşanan

---

¹¹⁰ FO, 371/14584, s.307-309

¹¹¹ FO, 371/14584, s.310.

gelişmelere etkisi, SCF'ye yaklaşımları pek ele alınmamıştır.¹¹² Oysa elçilik görevlilerinin raporları, konu ile ilgili önemli tespit ve değerlendirmeler içerir. SCF'nin liberal çizgisi 1930'lar dünyasında yükselişe geçen totaliter eğilimler ortamında Batılı devletler tarafından önemsenmiştir. Raporlar açıkça ortaya koymaktadır ki küresel sermaye odakları Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip ettiği gibi devletçi ve merkezîyetçi bir çizgide olan mevcut hükümet yerine liberal politikalar benimseyen SCF'yi tercih etmektedir. Özellikle Osmanlı borçları, yabancı sermaye ve Batıyla ilişkiler ve uluslar arası politikalara uyum noktasında açıkça SCF'nin tercih edildiği anlaşılır.

Bizzat Mr. George Clerk tarafından A. Henderson'a gönderilen 4 Eylül 1930 tarihli gönderide ise özellikle İsmet İnönü'nün 30 Ağustos'ta Sivas demiryolunun açılışında yaptığı konuşma ile ilgili değerlendirmelere yer verilir. Büyükelçinin konu ile ilgili önemli tespit ve değerlendirmeleri mevcuttur. Clerk'ın "*İsmet Paşa'nın pasif bir şekilde teslim olmayacağı anlaşıldığından beri siyasetin dili sertleşti*"¹¹³ tespiti oldukça önemlidir. Partiler arası ilişkilerin gerginleşmeye başlayacağını sinyallerini veren Büyükelçi, Başbakanın Sivas demiryolu açılışında yaptığı konuşmaya dikkat çekerek oldukça "*kavgacı*" bir dil kullandığını belirtir. Hatta bu konuşma yaşanan gelişmeler sonrasında İsmet İnönü'nün "*sahaya ya da maça çıkması*" olarak değerlendirilir. Demiryolu projesi için kullanılan "*İsmet Paşa'nın en büyük tutkusu*" ifadesi ise oldukça dikkat çekicidir. Projenin aynı zamanda hükümet ile muhalefet arasındaki en temel tartışma konularından biri olduğu, muhalefetin Müller raporuna da dayanarak Türkiye için maliyetinin yüksek olduğu eleştirisini yaptığı bilgisi de paylaşılar. İsmet İnönü'nün ise sonuna kadar projenin arkasında olduğu, hatta konuşmanın basın tarafından genel bir kabul gördüğü¹¹⁴ çok az bir kesimde "*akıllı, zeki ve konu hakkında bilgi sahibi*

¹¹² Küresel süreçlerin toplumsal dönüşüme etkisini dikkate alarak, SCF hareketini toplumsal kökenli siyasal bir proje olarak ele alan bir çalışma daha önce de belirttiğimiz gibi İlhan Tekeli Selim İlkin, Çağlar Keyder ve Cem Emrence'nin SCF ile ilgili çalışmalarıdır.

¹¹³ FO, 371/14584, s.312.

¹¹⁴ Falih Rifkî Atay, Sivas nutkunun birkaç hafta önce yapılması durumunda SCF'nin kurulmasına dahi gerek kalmayacağını belirtir. Hatta nutkun, "Cumhuriyetçilerin yolunu bulandıran bütün sisleri silip süpürücü bir ışık" olduğunu, iktidarın halkı için "en doğru ve gerekli düzenlemeleri" yapacağını ortaya koyduğunu belirterek destekler ve savunur. Falih Rifkî Atay, "Sivas Nutku", *Hakimiyeti Milliye*, 2 Eylül 1930; "Hiçbir Tehlike Yoktur", *Hâkimiyeti Milliye*, 4 Eylül 1930.

olan insanların” konuşmayı eleştirerek öne sürülen argümanları çürüttüğü açıklaması yapılır. Genel anlamda Sivas nutku, İsmet İnönü’nün *“pasif bir şekilde teslim olmayacağını”* kanıtı olarak değerlendirildiği gibi asıl merak edilenin ise Fethi Bey’in manevrasının ne olacağı, konuşmadaki argümanların çürütülmesine *“kudret gösterip göstermeyeceğinin”* olduğu yazılır.

İngiliz Elçilik Raporlarında İzmir Mitingi ve SCF’nin Kapatılması

George Clerk’ın bir sonraki gönderisi Fethi Bey’in olaylı İzmir mitingi ile ilgilidir. İzmir konsolosunun gönderdiği ayrıntılı raporu da gönderisine ekleyen Clerk, buradan hareketle bazı noktaları ön plana çıkarır. İzmir’de yaşanan olaylar nedeniyle Fethi Bey’in konuşmasının ölçülü olduğuna, ağırlıklı olarak CHP ile farklılıklarını ortaya koymaya çalıştığına ve henüz seçim zamanı olmaması bakımında çok heyecanlı bir konuşma yapmadığına değinir. Bu konuşma aynı zamanda Başbakanın Sivas nutkuna bir cevap olarak da değerlendirilir. Fethi Bey, İzmir’de hükümetin olduğu gibi kendisinin de şaşıracağı büyük bir ilgi görmüştür. Buna rağmen hükmet yanlısı basın tarafından *“mitingin coşkusu ve büyüklüğü küçültülmeye”* çalışılmıştır. Ancak Clerk, hem hükümet yanlısı basın hem de İsmet İnönü başta olmak üzere hükümetin, muhalefetin sesini duyurması için hayli *“cömert”* davrandığını da yazar. Ancak İzmir’de yaşananların bu tabloyu değiştireceği, *“göz açıcı bir etki”* yaratacağı ve benzer bir ilginin Türkiye’nin geri kalan bölgelerinde de yaşanması durumunda ortamın değişerek muhalefete baskı olarak geri dönmesinin de mümkün olabileceği tepsini yapar. İzmir konsolosunun raporundan hareketle yaşananlarda Emniyet Müdürünün *“ilgisizliği, yetersizliği ve acemiliğinin”* etkili olduğu belirtilir.

Clerk’ın öne çıkardığı diğer bir nokta da neden İzmir’in Fethi Bey’e büyük bir ilgi gösterdiği. Öncelikli olarak İzmir ile İstanbul’u kıyaslayarak aslında İstanbul’dan beklenebilecek böylesi bir gelişmenin neden İzmir’de ortaya çıkmış olduğu üzerinde durur. Türkiye’nin üretim merkezi olan bölgenin Milli Mücadele yıllarında İstanbul’dan daha fazla hasar gördüğü gibi sonrasında ise ağır vergiler ve ekonomik zorluklar sonucunda *“felakete”* sürüklenmesini yaşananların temel sebebi olarak değerlendirir. Bölgedeki bazı insanların *“Yunanlardan kalan malları %10 oranında düşük alarak”* yarar sağladıklarını ancak bunun dışında *“genel olarak İzmir’in yeni rejimi kutsamak için az sebebi var”* olduğu açıklaması

ile gelişen muhalefet ile ekonomik kriz arasındaki bağlantı ortaya konulur. İzmir’de sadece üretici kesimler değil işçi sınıfı da mevcut ekonomik koşulları nedeniyle Fethi Bey’i desteklemiştir. Clerk, yeni partiye gösterilen ilgide etkili olan diğer bir nedenin de milletvekillerinin ve önemli bakanların çoğunun İzmir’den gelmesine rağmen parti disiplininin kuvvetli olması nedeniyle İzmir’in beş yıl boyunca şikayetini dile getirememesi olduğunu düşünür.¹¹⁵ İzmir Cumhurbaşkanının desteğini alan bir muhalefet hareketi üzerinden “*şikayetlerinin dinleneceğini*” düşünmüştür. Clerk’ın tespitleri SCF tarihyazımında yapısalcı çalışmaları ile katkıda bulunmuş olan Tekeli-İlkin, Timur ve Emrence’nin değerlendirmeleri ile uyumludur.

Olaylı İzmir mitinginden sonra George Clerk, Cumhurbaşkanı-Başbakan ve SCF ilişkisini yeniden ele alarak gelinen noktayı resmi açıklamalara dayanmadığını belirttiği bilgiler üzerinden Dışişlerine rapor etmek gereğini hisseder. Clerk, yaşananlardan sonra da Atatürk’ün kararının değişmediği ve Fethi Bey’den yana olan tavrını sürdürdüğü ve SCF’yi desteklediğini belirtir. Ancak İzmir’de yaşananlardan sonra hem iktidar hem de muhalefet saflarında bazı çekincelerin belirmeye başladığına dikkat çeker. Büyükelçiye göre Fethi Bey, SCF’nin kuruluşunda görev alan kişiler bakımından da şanslı değildir. Özellikle parti genel sekreteri Nuri Bey’in Cumhurbaşkanı ile yakın ilişkide olması partinin desteklediğini göstermekle birlikte bir antipati de yaratmıştır.¹¹⁶ Bu tespit, SCF tarihyazımındaki çalışmalarda bulunmaktadır. Genelde Atatürk’ün SCF üzerindeki kontrolünün kanıtı olarak değerlendirilen durumun, elçilik raporlarında SCF için aynı zamanda bir dezavantaj yarattığı şeklinde değerlendirilmesi önemli ve araştırılması gereken bir durumdur.

George Clerk’ın tespit ettiği gibi İzmir mitinginden bir süre sonra ortam sertleşmeye ve SCF aleyhine dönmeye başlar. Zira Eylül ayının başında Yunus Nadi’nin¹¹⁷ açık mektubu ve buna Cumhurbaşkanının

¹¹⁵ FO, 371/14585, s.8

¹¹⁶ FO, 371/14585, 21

¹¹⁷ Yunus Nadi (Abalioğlu)Cumhuriyet Gazetesi’nin kurucusu ve sahibi, 1923-1943 yılları arasında milletvekilliği yapmış siyaset adamı. Yarıntılı bilgi için bkzn., Ali Abalı, *Cumhuriyet İle Özdeşleşmiş Bir Hayat, Yunus Nadi Abalioğlu*, Telgrafhane Yayınları, İstanbul 2016

cevabı, Fethi Bey'in ısrarla üzerinde durduğu Cumhurbaşkanı'nın tarafsızlığı yani partili Cumhurbaşkanlığı yaklaşımını değiştirme arzusunu da geçersiz kılmıştır. Özellikle meclisteki tartışmaların da gün geçtikçe şiddetinin artmıştır. Belediye seçimlerinde yapılan usulsüzlüklerin konuşulduğu oturumlarda Fethi Bey açıkça vatana ihanet ve Cumhurbaşkanına karşı olmakla dahi suçlanmıştır. Bu gergin oturum sonrasında Fethi Bey, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile görüşerek partisini kapatma kararı alır.¹¹⁸ Partinin kapatılma süreci de elçilik görevlileri tarafından takip edilerek Dışişlerine rapor edilir. Konu ile ilgili ilk belge görev süresi dolarak Türkiye'den ayrılacak olan Alex Helm'in Ankara'da yaptığı son görüşmeler üzerine hazırladığı rapordur. Pek çok milletvekili ve gazeteci ile yaptığı görüşmeler sonunda Helm'in edindiği genel izlenim, Fethi Bey'in partisinin geleceğinin olmayacağıdır. Hatta "*dürüst ve cesurca*" konuşan bir milletvekilinin yaşananları Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal açısından kötü ve sarsıcı bir gelişme olarak değerlendirdiğini bunun nedeninin ise, SCF'nin kuruluş ile hedeflenen amaçların gerçekleşmemiş olmasıdır. Helm, edindiği izlenimler sonunda çok net bir şekilde Cumhurbaşkanının Fethi Bey ve SCF'yi desteklemeyi bıraktığı tespitini yapar.¹¹⁹ Hem resmi hem de muhalif SCF tarih yazımında da İzmir'de yaşananlar SCF için olduğu kadar Türkiye'deki siyaset için de bir dönüm noktası olarak değerlendirilir. Ancak İzmir'de yaşananlar ve sonrasındaki gelişmeler ile ilgili elçilik raporlarında ağırlıklı olarak muhalif yaklaşımla paralel değerlendirmeler yapılmıştır. Halkın SCF'ye gösterdiği ilginin iktidarı rahatsız etmesi, hatta durumun bizzat Cumhurbaşkanı üzerinde de sarsıcı bir etki yarattığı yaklaşımı bu duruma örnektir. Zira buradan Atatürk'ün muhalefetin gücünü tahmin etme konusunda yanlışlığı anlamı çıkmaktadır.

George Clerk'ın Belediye Seçimleri sonrasında Mr. A. Henderson'a gönderdiği telgrafında ise yeni yasama yılının açıldığını haber verdiği gibi gelinen noktaya dair değerlendirmelerde de bulunur. Belediye seçimleri ile ilgili problemlerin konuşulduğu oturumlarda ciddi bir rahatsızlık ve memnuniyetsizliğin olduğunu belirten Clerk'a göre, İsmet İnönü'nün pozisyonu hiç olmadığı kadar kuvvetlendiği Fethi Bey'in durumunun ise

¹¹⁸ Ağaoğlu, a.g.e, s.110-116; Tunçay, a.g.e., s.282-308.

¹¹⁹ FO, 371/14585, s.49

oldukça “zor ve yorucu” olacağı şeklinde yorumlanmıştır.¹²⁰ Bu gönderiden kısa süre sonra 17 Kasım tarihli gönderide Clerk, Fethi Bey’in gensorusunun reddinden sonra meclisteki ortamın da hayli gerginleşmesi üzerine Cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşme sonunda partisini feshettiğini bildirir.¹²¹ Clerak’ın yaşanan gelişmeler sonrasında Başbakan İnönü’nün hiç olmadığı kadar güçlendiği tespiti, Koçak’ın yaşanan gelişmelerden İnönü’nün güçlenerek çıktığı ve bu durumun onun 1937 yılına kadar siyasette kalmasını sağladığı tespit¹²² ile de oldukça benzerdir.

SCF tarihyazımında resmi yaklaşımın hakim olduğu anılar ve diğer çalışmalarda partinin kapatılmasının gerekçesi olarak baskın bir söylem şeklinde karşımıza çıkan, rejim için sakıncalı görülen unsurların özellikle de irticanın partiye sızması ve onu el geçirmiş olduğu gerekçesi İngiliz elçilik raporlarında partinin kapanması için bir gerekçe olarak mevcut değildir. Hatta bu durum haksız bir suçlama olarak değerlendirilir. Raporlarda SCF’nin halktan gördüğü ilgi, özellikle de Batı Anadolu’dan aldığı destek Türkiye’nin mevcut ekonomik durumu ve bu durumun yarattığı tepkiye bağlanarak değerlendirilir. Konu ile ilgili en kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan Koçak¹²³ ve ekonomik kriz bağlamında SCF’nin kuruluşunu ele alarak değerlendiren Emrence’nin¹²⁴ SCF taşra teşkilatı üzerine yaptıkları ayrıntılı çalışmalar sonrasında belirttikleri SCF ile irtica arasında kurulmaya çalışılan bağlantının gerçeği yansıtmadığı tespiti elçilik raporları ile örtüşmektedir.

George Clerk bu gönderileri dışında SCF’nin kapatılması ile ilgili olarak üç adet oldukça ayrıntılı rapor hazırlamıştır. Bunlardan ilki, 24 diğeri ise 27 Kasım 1930 tarihlidir. İlk gönderide, Mr. Helm’in daha önceki gönderisine referans yaparak tespitlerinde haklı çıktığını ve Fethi Bey’in partisinin “heba olduğunu” yazarak başlayan Clerk, aslında kendilerinin de tahmin ettiği ve bildirdikleri gibi partinin kapatılmasını beklediklerini ancak bu kadar erken olmasının sürpriz olduğunu yazar. Meclisteki tartışmalar ve SCF ve tabanına yöneltelen suçlamalar da rapor

¹²⁰ FO, 371/14585, s.78

¹²¹ FO, 371/14585, s.101

¹²² Koçak, a.g.e., s.680.

¹²³ Koçak, a.g.e., s.592-600.

¹²⁴ Emrence, a.g.e. s.123-160.

edilir. Ancak Clerk bunlar için “haksız suçlamalar” ifadesini kullanmayı tercih eder.

Clerak, Fethi Bey’in partisini kapatırken yaptığı açıklamaları yetkililere bildirmesine rağmen bunların kamuoyu için söylenen resmi bir açıklama olduğunu aslında problemin daha derinlerde yattığını düşünür. Clerk’a göre, bu bildiri yorumlandığında çok net bir şekilde Fethi Bey’in Cumhurbaşkanı tarafından “*kötü bir şekilde ortada bırakıldığını*” düşündüğü anlamı çıkar. Clerk’a göre partinin kapatılmasının iki nedeni vardır. İlki, Fethi Bey’in Cumhurbaşkanı tarafından tarafsızlığını sağlayamaması ki bu durumda CHP hükümetine yöneltilen eleştiriler Cumhurbaşkanı’na da yapılmış olması durumunun ortaya çıkması ikincisi de “*İzmir olayları ve belediye seçimlerinin hem hükümeti hem de Gazi’yi şaşırtıp alarma*”¹²⁵ geçirmiş olmasıdır. Burası kırılma noktasıdır ve Cumhurbaşkanı yeniden İsmet Paşa’dan yana tavır sergilemiştir.

Bu açıklamalar birkaç bakımdan önemlidir. Fethi Bey’in ortada bırakıldığı tespiti, Ağaoğlu, İlmen ve bizzat Fethi Okyar’ın anılarında da mevcuttur ve Atatürk sözünü tutmamış olmakla eleştirilmektedir. SCF muhalefetinin bir müddet sonra sadece hükümete değil Cumhurbaşkanı’na da yöneldiği şekilde algılanmaya başlandığı değerlendirilmesi de yine muhalif yaklaşımla yazılan çalışmalarda dikkat çekilen bir konudur. Nitekim Koçak, İzmir’in Cumhurbaşkanı üzerinde sarsıcı bir etki yaratmasını nedeninin muhalefetin kendisine de yönelmiş olduğunu fark etmesine bağlar.¹²⁶ Raporlarda bu değerlendirmelerle benzer bir durumu öne çıkarmaktadır.

George Clerak 24 Kasım tarihli ikinci gönderisinde Cumhurbaşkanı’nın görüşünü değiştirmesinin nedenleri ile ilgili elde ettiği bilgileri yetkililer ile paylaşır. O’na göre Cumhurbaşkanı Atatürk’ün fikrini etkileyen, gelişmelerden biri de Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın teftiş amaçlı olarak yaptığı gezisi sonunda Cumhurbaşkanı’na tüm komutanların SCF’ye karşı olduğu açıklamasını yapmış olmasıdır. ordunun SCF’nin karşısında olduğu bilgisinin “*Fethi Bey’in tüm beklentisini mahvettiğini*” belirtir. Bundan sonra Cumhurbaşkanı’nın

¹²⁵ FO, 371/14585, s.103

¹²⁶ Koçak, a.g.e., s.677-680.

desteği kaybedilerek “*parti kaderine terk edilmiştir.*” Zira Ancak Clerk, SCF’nin devamı durumunda “*geri planda darağaçlarını gören pek çok kişi olduğu*” açıklamasını yapar. Bu algının çok karamsar bir yaklaşım olduğunu kabul eden Clerk, Cumhurbaşkanının devam eden yurt gezisi¹²⁷ esnasında bir “komplo” ile karşılaşmasının da pek mümkün olabileceğini vurgulayarak aslında İzmir Suikastı ve sonrasında tüm muhalefeti içine alacak şekilde yürütülen tasfiye sürecine gönderme yapar ve pek ala tekrarının mümkün olabileceğine dikkat çeker.¹²⁸ Aslında Clerk, Fethi Bey’in ileri görüşlülük yaparak bir felaket ile sonuçlanmadan partisini kapatmış olmasını kendisi için doğru bir adım olarak görmesine karşın Türkiye için “*geri bir adım*” olarak değerlendirir. Girişte belirttiğimiz gibi ordunun SCF’nin kapanması konusunda bir etken olma durumu muhalif ve resmi yaklaşımla hazırlanmış bazı çalışmalarda da ele alınmıştır.

Ancak İngiliz belgeleri arasında konu ile ilgili oldukça ilginç bir mektup da bulunur. Mektup İngiltere’nin Paris’te bulunan basın ataşesi, Charles Mendl tarafından İngiltere’nin Paris Büyükelçisi R.H.Mr.Campbell’e gönderilmiştir. Haber kaynağı Kral Fuat’ın kızı prenses Fevziye’dir. Mendl ile yaptığı görüşmede prenses, babasının Türkiye’deki politik ortama dair değerlendirmelerini içeren mektubundan bahseder. Başbakan İsmet İnönü’nün yakın arkadaşı olan Kral Fuat, SCF ordu ilişkisini ele alarak, yaşananların Cumhurbaşkanının durumunu fazlasıyla sarstığını, ordunun çok huzursuz olduğunu ve İsmet Paşa’nın ordu nezdindeki prestijinin hayli yüksek olduğunu yazar. Mektubun en ilginç açıklaması ise, SCF’nin İsmet Paşa’nın Cumhurbaşkanına karşı darbe yapmasını önlemek amacıyla kurulduğu iddiasıdır.¹²⁹ Bu iddialar her ne kadar Foreign Office rapor edilmiş olsa

¹²⁷ Bu gezi ile ilgili olarak bkz. Erdem Çanak, “Atatürk’ün Yurt Gezilerine Bir Örnek: 1930-1931 Gezisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı:23 (Mart 2016), s.128-178.

¹²⁸ FO, 371/14585, s.115-116. Joseph Grew, SCF ile Genelkurmay arasında özellikle demiryollarının ülke güvenliği bakımından önemi noktasındaki fikir ayrılığı nedeniyle uyuşmazlık olduğu Fevzi Çakmak’ın da Fethi Bey’e karşı çıktığına değinir. Joseph Grew, *Atatürk ve Yeni Türkiye*, çev. Gülşen Ulutekin, Kamil Yüceoral, Gündoğan Yayınları, Ankara 2003, s.208

¹²⁹ FO,371/14584, s.315-318.

da “inanılması zor” şekilde değerlendirilmiştir. Nitekim SCF tarihyazımında da benzer herhangi bir değerlendirme mevcut değildir.

27 Kasım 1930 tarihli rapor ise Fethi Bey ile yapılan görüşmeye dayanarak hazırlanıyor.¹³⁰ Fethi Bey’in kırılgan bir ruh hali içinde olduğunu belirten Clerk, Cumhurbaşkanı ile iplerin tarafsızlık nedeniyle koptuğu açıklamasının yapıldığını bildirir. Henüz işin başında durumun önemini Cumhurbaşkanıya anlattığını söyleyen Fethi Bey, Cumhurbaşkanı’nın kendisini ikna ettiğini ve yaklaşık 25 yıllık yakın arkadaşının teklifini kabul ederek “ülkesi için bu görev çağrısına” duyarsız kalmadığını söylemiştir. Clerk bu noktada Fethi Bey’in kaygılarında haklı çıktığını ve partisini kapatmak zorunda kaldığını belirtir. Fethi Bey’in “*mevcut millet meclisini oluşturan kültürsüz ve cahil kalabalık ile iyi bir hükümet için hiçbir umudun olmadığı*” açıklaması ise maruz kaldığı “*haksız saldırılar*” karşısındaki kızgınlığı nedeniyle söylenmiş “*kişisel bir öfkenin*” yansıması olarak değerlendirilir. Clerk’a göre Fethi Bey’in açıklamalarında doğruluk payı vardır. Ancak durum, ülkedeki “*genel geri kalmışlığın*” bir yansımasıdır. Zira Fethi Bey’in Başbakanlığı ya da bakanlığı döneminde de olduğu gibi milletvekillerinin “*kapasite ve zihniyeti*” aynıdır, değişmemiştir. İzmir’de yaşananlara dair de sorular yönelten Clerk, Fethi Bey’in kendisinin de yeni partiye gösterilen ilgiye şaşırılmış olduğunu hatta o ana kadar halkın bu oranda hükümete karşı olduğunu göremediği itirafında bulunduğunu yazar. Konuşmasını coşkulu kalabalık nedeniyle güçlkle yaptığını ancak olayların büyümesinin nedeninin ise bu coşkunun emniyet müdürü tarafından “*bir isyan olarak görülüp*” sert önlemler alınmasına bağlamıştır. Fethi Bey aslında hükümete karşı olan tepkinin hala “*çok güçlü bir şekilde var olduğunu*” düşünmektedir. Ancak bunun yasal bir platformda ve anayasal bir çerçeve içinde gündeme gelmesinin ise Türkiye’nin o günkü şartlarında mümkün olmadığını belirtmiştir. Fethi Bey’in geleceğe dair planları hakkında da bilgi verilir. Hükümeti eleştirmek için milletvekili olarak meclis içinde kalmak ve arkadaşları ile birlikte görüşlerini dile getirebilecekleri bir gazete çıkarmak istedikleri bilgisi verilir.¹³¹ Clerk, Fethi Bey’in mevcut tepkiye dair söylediklerine şüphe ile yaklaşır. Tepki

¹³⁰ FO, 371/14585, s.118-122.

¹³¹ Fethi Bey ve arkadaşları “Kürsü” isminde gazete çıkarma kararı almış ancak bunu hayata geçirememişlerdir. İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, TTK Yayınları, Ankara 2005, s.339-340

yaygın olsa da kısa sürede ortaya çıkamayacağını düşünür. Fethi Bey ile yapılan görüşmeye dayanarak hazırlanmış olan bu rapor, hem Fethi Bey'in anıları bakımından hem de Türk siyasal hayatı açısından önemlidir. Nitekim SCF olayından kısa süre sonra anılarını kaleme almaya başlayan Fethi Bey'in anıları orijinal metne sadık kalınarak ancak oldukça geç bir tarihte 1987 yılında kızı Nermin Kırdar tarafından yayınlanacaktır.¹³² Fethi Bey'in ruh haline dair yapılan değerlendirmelerden hareketle anılarını yazarken de Fethi Bey'in benzer bir ruh hali içinde olduğunu ve kırgınlığının devam ettiğini söyleyebiliriz. Zira Fethi Bey raporlardaki tespitle oldukça uyumlu bir şekilde anılarında da harcandığını ve Atatürk'ün sözünü tutmadığını ima edecektir. Clerk'ın Fethi Bey'in yaşananlardan sonra da hükümete karşı muhalefetin güçlü bir şekilde devam ediyor açıklamasına temkinli yaklaşması da yaşananlara Fethi Bey'e göre doğal olarak daha soğuk kanlı yaklaştığını gösterdiği gibi daha sağlıklı bir değerlendirme yaptığını da ortaya koyar. Nitekim yeni bir muhalefetin bir siyasi parti bünyesinde yeniden gündeme gelmesi ancak 1946 yılında Demokrat Parti'nin kurulması ile mümkün olabilecektir.

George Clerk, SCF ile ilgili gelişmeleri bir kez de 1930 yılı için hazırladığı yıllık Türkiye raporunda ele alır. Dönem içinde hazırlanan raporların özeti şeklindeki raporda partinin kuruluş ve kapatılma süreci ele alınır.¹³³

Sonuç

SCF tarihyazımında girişte konu ettiğimiz üç yaklaşımla İngiliz elçilik raporları karşılaştırıldığında raporların üç yaklaşımı belli oranlarda doğruladığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Nitekim raporlar resmi anlatıda kabul gören SCF nin kuruluşunun Türkiye'nin demokratikleşmesi için önemli bir atılım olduğu değerlendirmesi noktasında bir paralellik olduğunu göstermektedir. İngiliz elçilik

¹³² Fethi Okyar'ın anıları ilk olarak Üç Devirde Bir Adam başlığı ile Cemal Kutay tarafından yayına hazırlandı. Ancak Kutay orijinal metne fazlasıyla müdahale etmiştir. Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, Ya. Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları İstanbul 1980. Anılar 1997 yılında da Fethi Bey'in oğlu Osman Okyar tarafından bir kez daha yayınlanmıştır. Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Fethi Okyar'ın Anıları, (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye) Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1997

¹³³ FO, 371/15376, s. 13

görevlileri modernleşme paradigması çerçevesinde bu meseleye yaklaşırlar. Geri kalmış bir ülkenin kalkınması noktasında demokrasiyi ileri bir adım olarak değerlendirirler. Resmi söylem ve anlatı ile paralellik göstermesi bu anlamda şaşırtıcı değildir. Resmi söylem geri kalmış bir ülkenin muasır medeniyetler çizgisine yükselmesi için demokrasi ve kalkınmayı itici güç olarak görür. Bu konuda benzer bir tutum sergilenmesi bu anlamda şaşırtıcı değildir.

Ahmet Ağaoğlu, Süreyya İlmen ve Tarık Zafer Tunaya'nın SCF'nin kuruluş yöntemini yapay ve güdümlü olarak nitelendirmeleri İngiliz elçilik raporları ile oldukça uyumludur. Muhalif tarihyazımının öne çıkardığı, partinin kuruluşunun arkasında Cumhurbaşkanı Atatürk'ün olduğu ve amacının da demokrasiye geçmekten çok mevcut hükümeti ve İsmet Paşa'yı dizginlemek, gücünü dengelemek ve kontrol altına almak için, bir alternatif olarak SCF'i kurdurduğu yaklaşımı, elçilik raporlarında da baskın bir yaklaşım olarak öne çıkarken muhalif yaklaşımla hayli paralel bir bakış açısı geliştirmişlerdir.

İngiliz elçilik belgelerinde mevcut SCF literatürü ile benzer bir şekilde kuruluşa Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İsmet İnönü arasındaki gerginlik ve İsmet İnönü'ye bir alternatif arayışı öne çıkarılıyor. Raporlardaki bu tespit oldukça önemlidir. SCF tarihyazımında resmi yaklaşım tarafından pek kabul edilmeyen ve muhalif yaklaşım tarafından vurgulanan bu durum raporlarda sık sık yinelenir. Bu gerginlik görüş ayrılıkları, çatışma hatta çoğu zaman "güç mücadelesi" olarak yorumlanır. Raporlarda konuya dair en önemli değerlendirme hiç şüphe yok ki Cumhurbaşkanı'nun Başbakan İsmet İnönü'ye bir alternatif arayışı içinde olduğudur.

İngiliz elçilik raporlarında Atatürk-İsmet İnönü gerilimi "güç çatışması" olarak nitelendirilir. Bu gerilim ve İngiliz elçilerinin tabiriyle "güç çatışması" resmi söylemin reddettiği hatta inkar ettiği bir durum olmasına karşın muhalif söylemde ve ona paralel olarak Cemil Koçak'ın çalışmasında vurgulu bir şekilde ifade edilmektedir. Cumhurbaşkanı ve Başbakan arasındaki bu "güç çatışması" 1930'lar boyunca devam edecektir. İngiliz elçilik raporlarına göre, SCF deneyiminden İsmet Paşa güçlenerek çıkmış buna karşın Atatürk'ün eli ise zayıflamıştır. Söz konusu bu tespit Koçak'ın tezi ile uyumludur.

Elçilik raporlarında dikkat çekilen bir noktada da oldukça önemlidir. Sonu görülen SCF deneyiminin bir şekilde sistemin katılaştırılmasına siyasi ortamın gerilmesine neden olacağı tespiti, İzmir suikastı sonrasındaki ortama gönderme yapılarak ele alınırken aslında sağlıklı bir tespit yapılmıştır. Zira SCF ve liderine dair Meclis'te yapılan konuşmalarda yöneltilen irtica suçlaması bu durumun sinyallerini veriyordu. Ancak siyasi ortamın gerilmesine neden olacak olan esas gelişme, SCF'nin kapanmasından yaklaşık bir ay kısa süre sonra 23 Aralık 1930'da İzmir'in hemen yanı başında Menemen'de ortaya çıkacaktır. Menemen'deki hadiselerin batırılmasından sonra olaya karışanlar İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak idam edilecektir.

Resmi söylemde SCF'nin kapatılmasının nedeni olarak ele alınan irticanın partiyi ele geçirmiş olması yaklaşımının İngiliz elçilik raporlarında benimsenmediği anlaşılır. Buna karşılık raporlarda SCF'nin kapanmasında halktan gördüğü desteğin yarattığı rahatsızlık, Ordu içinde SCF'ye karşı duyulan memnuniyetsizliğe dikkat çekilir. Bu yaklaşım da muhalif SCF yazımı ile örtüşür. Ağaoğlu'nda olduğu gibi İsmet İnönü ve Fahrettin Altay tarafından dile getirilen SCF'nin kapatılmasında ordunun da etkili olduğu yaklaşımı, Koçak tarafından meselenin boyutlarının tam olarak aydınlatılmamış olması nedeniyle ihtiyatlı bir şekilde ele alınırken, Ordunun rahatsızlığı ve kapanma arasındaki bağlantıya dikkat çekilir.

SCF'nin halktan gördüğü ilgi arttıkça özellikle de iktidar ortağı olma potansiyeli ortaya çıkmaya başladıkça hükümet, hükümet yanlısı basın tarafında muhalefet partisine laik Cumhuriyet zihniyeti ile asla örtüşmeyecek olan mürteci, gerici gibi suçlamalarda bulunulmuştur. Bu tavrın hedefi SCF'nin, Cumhuriyet için bir tehlike olarak görülmesini sağlamaktır. Elçilik raporlarında bu yaklaşım oldukça abartılı bir durum olarak değerlendirilirken Fethi Bey'in Cumhuriyet değerlerine sadık ve onları benimsemiş bir siyasetçi olduğuna vurgu yapılır. Türk araştırmacıları arasında konu ile ilgili olarak iki yaklaşım belirgindir. Resmi yaklaşım içinde baskın olan Kemalist yazarlar; SCF'nin gittikçe artan bir şekilde 1923'ten itibaren hızla gerçekleşen inkılaplara karşı olan kesimleri barındırmaya başladığı değerlendirilmesini yapar. Partinin özellikle ento-seküler açıdan ayrışması kalmayı tercih eden kesimlerin sözcüsü olduğu yaklaşımını benimser ve öne çıkarırlar. Diğer grup

araştırmacılar ise, SCF'nin liberal yaklaşımına vurgu yaparak özellikle gericilik ve irtica yaftasına karşı çıkmaktadır. Partinin özellikle ekonomik olarak krizden fazlasıyla zarar gören kesimlerin desteğini aldığı vurgusunu yapar. Diğer yandan Koçak ve Emrence'nin çalışmalarında 1923'ten itibaren hızla gerçekleşen inkılaplara karşı gelişen tepkinin- buna laiklik ile ilgili uygulamaların da yarattığı tepki de dahildir- yaşanan ekonomik krizin etkilediği kesimlerin kendisini temsil makamı olarak SCF'yi gördüğü ancak özellikle irticanın partinin politik çizgisine ve cumhuriyet değerlerine bağlılığını etkileyecek potansiyele sahip olmadığına değinilir. Bu değerlendirmeler ile raporlardaki yaklaşım birbirleriyle hayli uyumludur.

Elçilik raporlarında ekonomik kriz ve SCF arasındaki ilişkiye dair yapılan değerlendirmeler SCF tarihine yapısalcı bir perspektif ile yaklaşan çalışmalar ile örtüşür. Raporlarda SCF'nin kuruluşu ve muhalefetin ortaya çıkışı ile yaşanan ekonomik kriz arasında da sıkı bir bağ kurulur. SCF'nin kuruluş zamanlaması konu ile ilgili yerli ve yabancı araştırmacıları olduğu gibi İngiliz elçilik görevlilerini de Dünya Ekonomik Buhranı ile SCF muhalefetinin ortaya çıkışı arasında sıkı bir bağ kurmaya yönlendirdi.

Raporlarda Batı Anadolu'da yoğunlaşan muhalefetin nedeni, milli mücadele yıllarından başlamak üzere bölgenin yaşanan ekonomik krizinden olumsuz etkilenen esnaf, kentli, sanayi işçisi gibi kesimlerin SCF'nin liberal politikasını kurtarıcı olarak görmeleri şeklinde değerlendirilir. Batı Anadolu krizden en çok etkilenen ticari bölge olarak tepkinin yoğunlaştığı bu nedenle de SCF'nin en güçlü teşkilatlanmasının yapıldığı bölgedir. Elçilik raporlarındaki bu tespitler oldukça önemlidir. SCF'nin Batı Anadolu'dan gördüğü yoğun destek ile krizi arasındaki bağlantıya dikkat çekilmesi, başta İlhan Tekeli ve İlkin olmak üzere Emrence'nin değerlendirmeleri ile paralellik gösterir.

İngiliz elçilik görevlilerinin konuyla ilgili bu tespitleri oldukça önemlidir. Ayrıca, Fethi Bey ile özellikle Fransız finans çevreleri arasındaki yakınlık SCF'ye dair Türkçe literatürde pek dikkat çekilen bir durum değildir. Bu yakınlık İngiliz yetkilileri biraz tedirgin etmekle birlikte SCF'ye dair olumlu bir Batı kamuoyu olduğunu da ortaya koyar. Özellikle yaşanan ekonomik buhran ve sonuçları dikkate alınca Fethi Bey'in Fransız finans çevrelerine olan yakınlığı daha da önemli bir hal

alır. Liberal ekonomilerin gözden düştüğü ve Keynesyen ekonomilerin popüler olmaya başladığı bir ortamda Türkiye'deki liberal bir muhalefetin dış destek görmesi, olumlanması önemli olduğu kadar aynı zamanda bir paradokstur. Zira kriz ortamında dünyada hızla devletin ekonomideki etkinliğini savunan ekonomik sistemler ortaya çıkmaya başlarken liberal ekonomilerin gözden düştüğü bir ortamda SCF'nin liberal çizgisi dönemin ruhuna uymayan bir tercih gibidir. Aslında partinin 99 günlük kısa ömrü de adeta bunu kanıtlar niteliktedir. Partinin kurucu babası olan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de tercihini dünya konjonktüründen yana yaparak devletin ekonomik hayata müdahalesini zorunlu görecektir ve bu noktada yeniden İsmet İnönü'yü yönelecektir. Böylece dünyada popüler olmaya başlayan otarşik yaklaşımlar ve otoriter eğilimler Türkiye'de de hakim olmaya başlayacaktır. 1930'lar Türkiyesinde SCF'nin toplumsal bir karşılığı olmakla birlikte siyasal bir karşılığı yoktur. Bu nedenle de Cumhurbaşkanı'nın desteği olmadan yaşaması imkansızdır. Zira bu destek çekilince de Fethi Bey'in partisinin sonu gelmiş oldu.

SCF yazınında değinilmeyen ancak elçilik raporlarında dikkat çekilen bir konu da SCF'nin kurucu isimlerinin Atatürk'ün yakın çevresinden seçilmesinin parti açısından bir dejavantaj olarak değerlendirilmesidir. Bu yaklaşım SCF tarihyazımı için araştırılması gereken bir iddiadır. SCF'nin kapatılmasından on gün sonra partinin kurucusu Fethi Bey ile Clerk'in yaptığı mülakat SCF tarih yazımı açısından oldukça önemlidir. Fethi Bey'in kızgın ve karamsar bir ruh halini yansıtan mülakatı pek çok acıdan ele alınabilir. Fethi Bey'in mülakat sonrası hatıralarını yazmaya niyetlenmiş olması ihtimal dahilindedir. Fethi beyin mülakattan hemen sonra kaleme aldığı hatıraları ile mülakat karşılaştırıldığında Fethi Bey'in duygu durumunun değişmediği anlaşılmaktadır. Söz konusu mülakat Fethi Bey portresinin daha belirgin bir şekilde çizilmesinde kaynaklık edecek niteliktedir.

İngilizler elçilik görevlileri Türk siyasal hayatında önemli bir dönüm noktası olan SCF deneyimini başından itibaren yakından takip etmişler kuruluşundan kapanmasına kadar gelişmeleri rapor etmişlerdi. SCF tarihyazımı Türkiye kaynakları esas alınarak yazılmıştır. Söz konusu İngiliz elçilik raporları daha önce kullanılmamıştır. Raporlar SCF konusunda belirginleşen üç paradigmanın yaklaşımları ile örtüşen,

paralellik gösteren bilgiler içerdiği gibi SCF konusunda araştırma yapan araştırmacıların dikkatlerden kaçan bazı hususlara da dikkat çekmektedir. Tarih yazımında SCF deneyimi olay ile yapı arasındaki karşıtlığın yerine anlatı ve yapı arasında uyuşmanın olduğunu göstermektedir. Tek bir sebebe indirgenmiş yaklaşımlar yerine “çoklu bakış” açılarının SCF tarihyazımı deneyiminde olduğu gibi tarihsel realiteye tarihçileri daha çok yaklaştırdığı anlaşılmaktadır. SCF tarih yazımı Türkiye resmi kaynakları ve Türkiye dönem anlatıları ile yazıldığından alanın önemli isimlerinden Koçak bu eksikliği dile getirmiş bir dış bakışın öneminden bahsetmişti. Biz bu çalışmada bir dış bakışın SCF tarih yazımına hangi açılardan nasıl bir katkı yaptığını mevcut SCF tarih anlatısı ile karşılaştırarak ortaya koymuş bulunmaktayız.

KAYNAKÇA

İngiliz Elçilik Raporları

The National Archives, Foreign Office
FO, 371/14584
FO, 371/14585
FO, 371/15376

Resmi Kaynaklar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt ceridesi (TBMMZC)

Kitap ve Makaleler

Abalı, Ali, *Cumhuriyet İle Özdeşleşmiş Bir Hayat, Yunus Nadi Abalıoğlu*, Telgrafhane Yayınları, İstanbul 2016.

Ağaoğlu, Ahmet Serbest Fırka Hatıraları, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Ahmad, Feroz , *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul, 2010.

Albertini, J.M., *Ekonomik Sistemler (Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm)*, Çev.Cafer Unay, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 1990

Ali Arslan, “İngiliz S.C. Wyatt’ın Türkiye’deki Mali Danışmanlığına Tayin Teşebbüsü ve İngilizlerin Bu konudaki Çabaları” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 1998, s. 159-176.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İnsan Yayınları, İstanbul 1970.

Arslan, Ali, "İngiliz S.C. Wyatt'ın Türkiye'deki Mali Danışmanlığına Tayin Teşebbüsü ve İngilizlerin Bu konudaki Çabaları" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul 1998, s. 159-176.

Atay, Falih Rifki Atay, "Yeni Fırka Doğarken", *Hakimiyeti Milliye*, 17 Ağustos 1930.

Atay, Falih Rifki, "Çöküntü", *Hakimiyeti Milliye*, 5 Eylül 1930.

Atay, Falih Rifki, "Hiçbir Tehlike Yoktur", *Hâkimiyeti Milliye*, 4 Eylül 1930.

Atay, Falih Rifki, "Sivas Nutku", *Hakimiyeti Milliye*, 2 Eylül 1930

Atay, Falih Rifki, "Tehlike Nerede", *Hakimiyeti Milliye*, 8 Eylül 1930.

Atay, Falih Rifki, "Uçurum", *Hakimiyeti Milliye*, 28 Ekim 1930.

Atay, Falih Rifki, "Uçurumun Dibinde", *Hakimiyeti Milliye*, 11 Kasım 1930.

Atay, Falih Rifki, *Çankaya Atatürk Devri Hatıraları*, Dünya Yayınları, II. Cilt, İstanbul 1961.

Ateş, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1980.

Avşar, Abdülhamit, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 1998.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderesin Dramı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1969.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, 3. Cilt, Remzi Kitapevi, İstanbul 1965.

Balkaya, İhsan Sabri, *Ali Fethi Okyar*, TTK Yayınları, Ankara 2005.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara 1981.

Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, y.y. Ankara, 1982

Burke, Peter, "Olaylar Tarihi ve Anlatının Geri Dönüşü", *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılımları*, Derleyen Peter Burke, çev. Turgay Sivrikaya, Isık Yayınları, İstanbul 2020,

Çanak, Erdem, "Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek: 1930-1931 Gezisi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı:23 (Mart 2016), ss.128-178.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'de Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 2. Cilt, İmge Kitapevi, Ankara 1999

Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları, Haz. Emine Gürsoy Naskalı, Doğan Kitap, İstanbul 2015.

Demirel, Ahmet, *Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Erdem, Ufuk, "Serbest Cumhuriyet Fırkasına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri", *CTAD*, Yıl 12, Sayı 23, (Bahar 2016), s.279-302.

Forman, James, Andrew Peck, Hallet Huges ve Ma Yue, "A Monthly Econometric Model of the Transmission of the Great Depression Between the

Principal Industrial Economies”, *Economic Modelling*, Volume: 17 (4), December 2000, ss.515-544.

Giritlioğlu, Fahir, Türk Siyasi tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi’nin Mevkii, Cilt: I, Ankara, 1965.

Golođlu, Mahmut, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Golođlu Yayınları, Ankara 1972.

Grew, Joseph, *Atatürk ve Yeni Türkiye*, çev. Gülşen Ulutekin, Kamil Yüceoral, Gündoğan Yayınları, Ankara 2003.

İlmen, Süreyya, Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka, Ahmet Sait Basımevi, İstanbul 1951.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, (2. Kitap), Bilgi Yayınevi, Ankara 1987.

İnönü, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, C.I, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

İpekçi, Abdi İpekçi, İnönü Atatürk’ü Anlatıyor, Edt. Ömer Şişman Dünya Yayıncılık, İstanbul 1968.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Politikada 45 Yıl, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.

Karpat, Kemal, Türk Demokrasi tarihi (Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller), İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.

Kazgan, Gülten, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1993.

Kazgan, Gülten, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

Kazgan, Gülten, *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Keyder, Çağlar, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

Kindelberger, Charles P., *Cinnet Panik ve Çöküş Mali Krizler Tarihi*, Çev. Halil Tunalı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008

Kinross, Lord, Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu, Çev: Ayhan Tezel, Sander Yayınları, İstanbul 1980.

Koçak, Cemil, “1936 Yılında Devlet CHP’ye El Koyduğunda...” *Star Gazetesi*, 6 Eylül 2014

Koçak, Cemil, Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Koçak, Cemil, Tarihin Buğulu Aynası, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Krishen, İndra, An Historical Interpretation of the Correspondence of Sir George Russell Clerk, Political Agent, Ambala and Ludhiana, 1831-1943, Culab Chand Kapur, 1952.

Kuyucuklu, Nazif, *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, İstanbul 1985

Mumcu, Ahmet, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

Néré, Jacques, *1929 Krizi*, Çev. Vamık Toprak, Kalite Matbaası, Ankara 1980
Okyar, Ali Fethi Okyar, Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Fesh Edildi, İstanbul 1987.

Okyar, Osman ve Seyitdanlıoğlu, Mehmet, Fethi Okyar'ın Anıları, (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1997.

Öz, Esat, Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945), Yetkin Basımevi, Ankara,1996.

Sertel, Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1968.

Sertel, Zekeriya, Hatırladıklarım, Yaylacılık yayınları, İstanbul 1968.

Shaw, Stanford J.- Shaw Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, E Yayınları, İstanbul 1983.

Soyak, Hasan Rıza, Atatürk'ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Şirin, Funda Selçuk, İmparatorluktan Cumhuriyete Bir Aydın: Falih Rifkî Atay, Tarihi Kitapevi, İstanbul 2014.

Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası: Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama*, TC. Merkez Bankası Yayınları, Ankara 1997.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim,1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1977.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952.

Tunçay, Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 1999.

Turan, İlter, Cumhuriyet Tarihimiz (Temeller, Kuruluşlar, Milli Devrimler), Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1969.

Uran, Hilmi, Hatıralarım, Ankara 1959.

Us, Asım, Asım Us'un Hatıra Notları (1930-1950) İstanbul 1966.

Uyar, Hakkı, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, Boyut Kitapları, İstanbul 1998.

Ünal, Oğuz, Türkiye'de Demokrasi'nin Doğuşu, (Tek Parti Yönetiminden Çok Partili rejime Geçiş Süreci), Milliyet Yayınları, İstanbul 1994.

Wallerstein, Immanuel, Modern Dünya Sistemi, I, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2012.

Wallerstein, Immanuel, Modern Dünya Sistemi, II, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2016.

Wallerstein, Immanuel, Tarihsel Kapitalizm, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul 2016.

Weiker, Walter F., "The Free Party 1930", Political Parties and Democracy in Turkey, (Edited by Metin Heper and Jacob M. Landau, I. B. Tauris, New York/London, s. 83-98.

Weiker, Walter F., Political Tutlage and Democracy in Turkey, Leiden, 1973.

Weiker, Walter F., The Modernization of Turkey (from Atatürk to the Present Day) Holmes&Meimer Publishers, New York/London.

Yetkin, Çetin, Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Karacan Yayınları, İstanbul 1982.

Zürcher, Erik Jan, "Atatürk ve Muhalefet: 1924'deki Çok Partili Demokrasi", Savaş Devrim ve Uluslaşma Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s.260-265.

Zürcher, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Online kaynaklar

<https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1934/henderson/biographical/>
(Erişim tarihi, 25.06.2019)

<https://www.ukwhoswho.com/view/10.1093/ww/9780199540891.001.0001/ww-9780199540884-e-55094> (Erişim Tarihi04.12.2020)